

Y. Mimar
Bilal BİLGİLİORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8572-2755>Y. Mimar, Bingöl Üniversitesi,
Mühendislik-Mimarlık Fakültesi,
Mimarlık Bölümü, Bingöl/Türkiye
E-Mail: bilgilib@hotmail.comDr. Öğr. Üyesi
Gülsün TANYELİORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4170-8596>İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık
Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul/
Türkiye
E-Mail: gtanyeli@itu.edu.tr

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied
28/07/2020Kabul edildi.
Accepted
11/09/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.769785>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Askeri, Politik ve Stratejik bir Araç Olarak Kültürel Mirası Silahlaştırmak

Weaponizing Cultural Heritage as a Military, Political and Strategic Tool

Öz

Çatışmalarda kültürel mirasın hedef alınması ve yok edilmesi geçen yüzyılda küresel bir problem haline geldi. ABD Başkanı Donald Trump'ın İran'ı kültürel miras alanlarını vurmakla tehditleri yeni bir aşamaya geldiğini göstermektedir. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren yerle ve mekânla ilişkili fikirler etnik ulusalcılıkla birlikte düşünülmüştür. Kültürel çeşitlilik kendini toplumsal açıdan kabul etme ya da reddetme şeklinde göstermiştir. Bireylerin, grupların ve toplumların etnik, dini veya ulusal kimliklerinden dolayı kabul edilmesi veya reddedilmesi, toplulukları çatışmalara ve savaflara götürmüştür. Buna karşılık kültürel miras düşüncesinin son yıllardaki gelişimi, kültürel mirasın bir gruba veya bir millete ait olmadığı, insanlığa ait olduğu ve tüm insanlık tarafından paylaşıldığı fikrini güçlendirmiştir.

Savaşlar askeri ve politik savaşlar olarak tasnif edilebilir. Askeri savaşlar kültürel mirasın kısa sürede büyük hasarlar almasına neden olmaktadır. Politik savaşlar genellikle psikolojik, diplomatik, teknolojik ya da kültürel düzeyde; bazen de ticari, finansal, hükümet politikaları gibi çeşitli politikalarla toplulukları yerinden etme şeklinde gerçekleşmektedir. Politik savaşlar kültürel mirası çeşitli düzeylerde fiziksel ya da ruhsal olarak fakat dolaylı şekilde ve daha uzun bir zaman dilimi içerisinde etkileyebilmektedir.

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden başlayarak çatışmaların tarihi yapıları ve tarihi kentleri hedef alma gerekçeleri ve yöntemleri kültürel mirasa yüklenen anlamlarla ilişkili olarak değişmeye başlamıştır. Suriye'de, Irak'ta, Afganistan'da ve Yugoslavya'da yaşanan yakın tarihli çatışmalar kültürel mirasın kimlik ve belleği silmek üzere nasıl silahlaştırılabileceğini göstermiştir. Balkanlar, Afrika ve Ortadoğu ülkeleri gibi bölgelerde çatışmalar

* Bilgi notu: Bu çalışma İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Restorasyon Doktora Programı'nda Gülsün Tanyeli danışmanlığında hazırlanan doktora tez çalışmasından türetilmiştir.

ATIF: BİLGİLİ Bilal, TANYELİ Gülsün, "Askeri, Politik ve Stratejik bir Araç Olarak Kültürel Mirası Silahlaştırmak", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 6/3 (Eylül 2020), s. (988-1011)

CITE: BİLGİLİ Bilal, TANYELİ Gülsün, "Weaponizing Cultural Heritage as a Military, Political and Strategic Tool", **Journal of History and Future**, 6/3 (September 2020), pp. (988-1011)

aniden patlak verir ve sık sık tekrar eder. Bu ülkelerdeki silahlı çatışmalar veya iç savaşlar uluslararası savaşlardan daha uzun sürmektedir. Devletlerarası savaşlara göre daha uzun sürer. Çatışmalar yeterli kaynak olduğu sürece veya bir parti askeri zafere ulaşana kadar devam edebilir. Güç kullanımı devlet tekelinden çıkmıştır. Örgütlü ve yaygın şiddet ortamı yaratan bu türden iç karışıklıklar ya da çatışmalar uluslararası hukuk normlarının dışına çıkmaktadır ve yeni savaşlar olarak tanımlanmaktadır.

Yeni savaşlarda saldırılar toplumların kimlik ve belleğini temsil eden kültürel imgelerini yok etmeye ya da çeşitlilikleri bir araya getiren tarihi kentlere odaklanmıştır. Bu makalede yeni savaşlar konusu kültürel miras bağlamında değerlendirilmiştir. Silahlı çatışmalarda ya da savaşlarda kültürel mirasın neden hedef alındığı tarihsel ve yakın örneklerle incelenmiştir. Bu bağlamda kültürel miras için yeni savaşlar gerçekten yeni midir; kültürel mirasın ve kentlerin geçmişteki ve günümüzdeki savaşlardaki/çatışmalardaki rolü ne olmuştur; kültürel miras hangi eylemlerle ve neden hedef alınmıştır gibi sorulara cevap aranmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kültürel Miras, Kimlik ve Bellek, Silahlı Çatışmalar, Yeni Savaşlar.

Abstract

The targeting and the destruction of cultural heritage in conflicts have become a global problem over the last century. US President Donald Trump threats to attack against Iran's cultural heritage sites show that a new phase has been started. Since the 19th century, place and space related ideas considered together with ethnic nationalism. Cultural diversity manifested itself in the form of social inclusion or exclusion. The acceptance or rejection of individuals, groups and societies based on their ethnic, religious or national identities led communities to conflicts and wars. On the contrary, the development of the cultural heritage concept in last decades has strengthened the notion that the cultural heritage is not belongs to a group or a nation but it belongs to humanity and shared by all humankind.

Wars can be classified as military and political wars in the most general sense. Military wars cause damage or total destruction of cultural heritage in short period of time. Political wars usually take place at the diplomatic, psychological, technological or cultural levels and sometimes in the form of displacement of communities through various policies such as governmental, commercial and financial policies. Political wars affect cultural heritage at various levels, either physically or spiritually, but indirectly and in longer period.

Starting from the last quarter of the 19th century, reasons and methodologies of targeting historic buildings and cities began to change related with meanings that attributed to the cultural heritage. Recent conflicts such as Syria, Iraq, Afghanistan and former Yugoslavia showed that how cultural heritage could be weaponized to erase identity and memory. Conflicts erupt suddenly and repeat frequently in regions such as the Balkans, African and Middle Eastern countries. These countries ruled by great empires until the 20th century, but then authority-gaps occurred due to political, religious, ethnic turmoil. Armed conflicts or civil wars in those countries last longer than the international wars. Conflicts may continue as long as there are adequate resources or until one party achieve military victory. The legitimate use of force has no longer under the state monopoly. Those kind of internal conflicts, which creates an organized and widespread violence, goes beyond international laws and defined as new wars.

Attacks in new wars focused on to eradicate cultural images that represent identities and memories of societies and historic cities that bring diversities together. In this article, the issue of new wars is evaluated in the context of cultural heritage and investigated both with historic and recent examples. The answers to the questions, such as why and by which actions cultural heritage was targeted throughout history, why cultural heritage was targeted during recent conflicts, are 'new wars' really new in terms of cultural heritage, were sought.

Keywords: Cultural Heritage, Memory and Identity, Armed Conflicts, New Wars.

Giriş

Savaş kavramı bir devletin başka bir devlete karşı eylemi olarak tanımlanır¹. Devlet dışı aktörler arasında ya da bir grup ile güvenlik güçleri arasındaki çatışmalar savaş kapsamına girmemektedir. Fakat 1990'lı yıllardan itibaren soğuk savaş dönemi sonrası çatışmalı süreçler, değişen politik ve ekonomik modellerle² de ilişkili olarak yeniden tanımlanmaya çalışılmıştır. Buna göre, savaşların devletlerarasında değil; toplumlar arasında, devlet dışı aktörler arasında yaşanması ya da devlet dışı aktörlerin devletlere karşı mücadeleleri “yeni savaşlar” kavramını ortaya çıkarmıştır. Devlet dışı aktörlerin arkasında devletlerin olduğu, rakip devletlerin çıkarlarına ulaşmak için ya da politik, ekonomik, coğrafi rekabeti sürdürmek üzere devlet dışı aktörlere (paramiliter gruplar, yerel milisler, suç örgütleri) destek verdikleri bilinmektedir. Son olarak Suriye iç savaşında açıkça görülen bu durum için vekâlet savaşları ifadesi de kullanılmıştır⁴.

Gruplar arasındaki ya da grupların devletlere karşı mücadelesi düzensiz, güç dengesi bakımından asimetrik olmakta veya terör stratejileriyle sürdürülmektedir. Hedef kitlesi siviller olan bu savaşlarda şiddet ile yıldırım, sindirmek, göçe zorlamak ya da soykırım yoluyla tamamen silmek üzere eylemler gerçekleştirilmektedir. Toplumlar/gruplar arasında hak arayışı; sosyal, politik, ekonomik ya da coğrafi kazanım elde etmek üzere çıkmakta ve kimlik siyaseti üzerinden yürütülmektedir. Kimliğin alt bileşenleri olan ulus, din, mezhep, etnisite, kültür, siyasi ve politik ideolojiler, parti aidiyeti gibi araçlar ile çeşitlilik/heterojeni yakıt olarak kullanılmaktadır. Nüfus ve kültüre yönelik eylem ve politikalarla hedefe ulaşılmaya çalışılmaktadır. Terör araç olarak kullanıldığında ise eylemlerle toplumsal ve ekonomik yapı hedef alınmaktadır. Eylemler devletlere ya da hedef kitleye gözdağı vermek, meydan okumak üzere gerçekleştirilmektedir. Fakat gerekçeleri ve ölçeği ne olursa olsun her savaş temel ilkeleri bakımından örtüşür çünkü kitlesel bombalamalar ve silahlı saldırılar düşmanı, yaşadığı yeri, tarihini, doğal ve kültürel çevresini yok etmeyi hedefler ve çoğunlukla başarır⁵.

Bazı araştırmacılar⁶ savaşlarla ve silahlı çatışmalarla yok olan/tahrip olan kültür varlıklarına odaklanmıştır. Tarihi yapılara, alanlara veya objelere saldırmanın arkasındaki motivasyonların neler olduğu ile ilgili araştırmalar⁷ 1990'lı yıllardan itibaren ağırlık kazanmış ve son birkaç yılda gittikçe daha kapsamlı tartışmalara konu olmaya başlamıştır.

1 Hans Kelsen, *Principles of International Law* (New Jersey: The Lawbook Exchange, 2003).

2 Jack S. Levy and William R. Thompson, *Causes of War* (Wiley-Blackwell, 2010); Jack S. Levy and William R. Thompson, *The Arc of War: Origins, Escalation, and Transformation* (Chicago-London: The University of Chicago Press, 2011).

3 Mary Kaldor, *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era* (Stanford: Stanford University Press, 2012); Herfried Münkler, *Yeni Savaşlar*, trans. Zehra Aksu Yılmaz (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2010).

4 Andrew Mumford, “Proxy Warfare and the Future of Conflict,” *The RUSI Journal* 158, no. 2 (2013/04/01 2013).;

5 Christina Schwenkel, “Architecture and dwelling in the ‘War of Destruction’ in Vietnam,” in *Architecture and Armed Conflict: The Politics of Destruction*, ed. JoAnne M. Mancini and Keith Bresnahan (London: Routledge, 2015), 14.

6 Nicola Lambourne, *War Damage in Western Europe: The Destruction of Historic Monuments During the Second World War* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001); Dario Gamboni, *The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution* (London: Reaktion Books, 1997); Lawrence Rothfield, *Antiquities Under Siege: Cultural Heritage Protection after the Iraq War* (Lanham: AltaMira Press, 2008); James Noyes, *The Politics of Iconoclasm: Religion, Violence and the Culture of Image-breaking in Christianity and Islam* (New York: I.B Tauris, 2013).

7 Robert Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War* (London: Reaktion Books, 2016); Martin Coward, *Urbicide: The Politics of Urban Destruction* (New York: Routledge, 2009); Dacia Viejo-Rose, “Conflict and the Deliberate Destruction of Cultural Heritage,” in *Conflicts and Tensions* ed. H. A. Isar (London: Sage Publications, 2008).

Bu çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kültürel mirasın toplumların kimlikleri ve hafızaları ile ilişkisi irdelenmektedir. İkinci bölümde çatışma durumunda kültür varlıklarını korumaya yönelik geliştirilen yasal çerçevenin tarihsel gelişimi incelenmiştir. Üçüncü bölümde kültürel mirasa yönelik saldırılar iki başlık altında sınıflandırılmıştır. Bu başlıkların ilki savaşlarda ve silahlı çatışmalarda tekil hedeflere ikincisi ise kentlere yönelik gerçekleştirilen saldırılardır. Tekil hedeflerin ve kentlerin çatışmalarda tahrip edilmesi gerçekleştirilen eylemlerin amacına ve tipine göre örneklendirilmiştir. Çoğunlukla 19'uncu yüzyılın son çeyreğinden olmak üzere çağdaş savaşlardan örneklerle kültürel mirasın ve kentlerin bilinçli hedef alınma nedenleri incelenmiştir. Çalışma kapsamında Asya, Avrupa ve Afrika'dan örnekler seçilmiştir. Böylece geçmişten bugüne tarihsel bir izleme ile yeni bir tasnif ve analiz yapılmıştır. Sonuçta bu örnekler üzerinden günümüzde kimliğin ve belleğin hedef alındığına, kültür varlıklarının çatışmanın aracı ve silahlı haline geldiğine dikkat çekilmektedir. Kültürel miras için yeni savaşların yeni olup olmadığı sorgulanmakta; yeni bir kavramsallaştırmaya gidilmektedir.

1. Kimlik, Bellek ve Kültürel Mirasın Toplumsal Çerçevesi

Sosyal ve doğal çevreler kişilerin/toplumların kimlikleri, yaşama ve düşünme biçimleri üzerinde şekillendirici etki yapar⁸. Kimlik, tarihsel olarak insan ve çevrenin etkileşiminden türetilir ve sosyal ilişkiler üzerine bina edilir. Yerle/mekânla olan ilişki bireysel ve kolektif kimliği oluşturur. Yer, mekân, çevre ve kültür varlıklarıyla özdeşleşen kimlik, kişilerin ya da toplumların aidiyet duygusunu pekiştirir. Aidiyet duygusu ve kimliğin kültürel miras yoluyla tanımlanması kişisel, yerel ya da ulusal düzeyde olabilir. On sekizinci ve On dokuzuncu yüzyılda ulusalcılık hareketlerinin yaygınlaşmasıyla ve ulus devletlerin kurulmasıyla ortaya çıkan miras kavramı bazı değerlerin tekrar edilmesini, tarihsel sürekliliğin sağlanmasını ve ulusun varlığının pekiştirilmesini böylece ulusal kimliğin yaratılmasını ve beslenmesini sağlamıştır. Ulusal kimlik ve kültürel miras kavramları sömürge ve sömürge sonrası dönemlerde ulus devletlerle birlikte küreselleşmiştir⁹.

Sosyal ve çevresel alanı düzenleyen sınırlardan kaynaklanan 'içine almak' ya da 'dışına itmek' eylemi, 'bizden' ya da 'yabancı' yaratımı -bir başka deyişle ötekileştirme- bireyin hangi topluluğa, bireyin/toplumun nereye ait olduğunu veya olmadığını belirler¹⁰. Çok kültürlülüğün olduğu coğrafyalarda/toplumalarda nüfus grupları arasındaki farklılıklar ve ulus kimliğini öne çıkarma çabası bölünmelere neden olmuş, tek bir ulusal kimliğin oluşması ya mümkün olamamış ya da kanlı olmuştur.

Şüphesiz sembolik değer taşıyan önemli yapılar, mekânlar ulusal kimliğin inşasında önemli rol üstlenmektedir. Kentler, kültür varlıkları kendilerine yüklenen anlamlar ve temsil ettikleri roller ile politik bir araç olarak kullanılabilen ve kitleler manipüle edilebilmektedir. Milliyetçilik, mezhepçilik gibi kimliğin alt formları zaman zaman şiddet eylemlerini haklı çıkarmak için kullanılmaktadır. Toplumlar ve bireyler arasında bölücü, ayırıcı, çatışmacı sonuçlar doğurmaktadır. Kentler ve kültürel miras çatışma sürecinde hedef alınıp yok edilmekte ya da tahrip edilmektedir. Çatışma sonrasında ise görmezden gelme, değiştirme ya da koruma uygulamalarında istenmeyen kültürel katmanları temizleme ile sonuçlanan müdahaleler gerçekleştirilmektedir.

8 Iain Wallace and David B Knight, "Societies in Space and Place," in *Earthy Goods: Environmental Change and Social Justice*, ed. Fen Osler Hampson and Judith Reppy (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1996), 79.

9 Arjun Appadurai, "The Globalization of Archaeology and Heritage," *The Journal of Social Archaeology* 1, no. 1 (2001)..

10 Doreen Massey, "A Global Sense of Place," *Marxism Today* (1991): 28, <http://www.unz.org/Public/MarxismToday-1991jun-00024>.

Zihinsel haritalarımızın her bir bileşeninin bir belleğe sahip olduğunu ve yaşanan olaylara ilişkin özetleri barındırdığını ifade edilir¹¹. İnsanlar bilişsel haritalarla çevrelerini tanır ve imgeler arasında dolaşır. Toplumsal belleği bir yerdeki ya da binalardaki öyküleyici unsurlarla ve tarihsel olaylarla ilişkilendirmeye çalışır. Bir hükümdarı yüceltme ya da inancı kutsama mimariye yüklenmiş bir görev olabilir. Yapılar, mekânlar ve bunlara yüklenmiş anlamlar toplumsal tarihin ve miras alanlarının oluşturulması için kaynak olur¹². Kültür varlıklarına yüklenen sembolik anlamlarla kimliği ya da ulusal kimlik gibi kimliğin alt formlarını biçimlendirici rol oynayan bellek, yönetenler tarafından da desteklenir. Çünkü kimliğin sahibini ve eylemlerini meşrulaştırır. Toplumsal hafızanın bir yönü olan miras, ulus inşa etme sürecinde vatandaşlığın teşvik edilmesi, yaratıcılığın artırılması ve ulusal yaşamın her yönünün güçlendirilmesi için kullanılır¹³. Tunbridge ve Ashworth (1996) bellek, sembolik anlamlar ve miras yaratımını şu ilişkilerle anlatır: “Anıtlar, objeler, geçmiş olaylar ve kişilikler betimleyici özellikleriyle bir bütündürler ve ayırt edici bir kimlik yaratırlar. Geçmişten kalan fiziksel kalıntıların korunması eylemi, hangi nedenle gerçekleştirilirse gerçekleştirilsin, kodlanmış mesajların da kaçınılmaz olarak korunmasını sağlar. Kamusal miras üretimi yönetenler ve yönetilenler arasında etkili bir iletişim aracı haline gelir¹⁴.”

Kültür varlıklarının kişi, grup veya toplum için taşıdığı anlam, reddedilene ve ötekileştirilene ait olarak görüldüğünde hedef olur. Grubun/ulusun kimlik ve belleğine, bir yerdeki tarihsel varlığına dair izler yine tarihi kültürel alanlarla ve kültürel öğelerle somutlaşır. Yok edildiğinde ise kimlik, bellek ve kültür hiçbir yerde somutlaşamaz. Bir insan öldüğünde bir hafıza yok olur fakat kültür mirasının yok edilmesi toplumsal hafızayı siler. Tarihi, sosyal, kültürel peyzajın yok edilmesi bir yere ait olan kişi ya da toplumların kültürel katmanlar arasında kendine yer bulması, kendini kültürel öğelerle tanımlaması ve hatırlamasına engel olur. Hırvat yazar Slavenka Drakulic Mostar köprüsünün ikonik yıkımını şu sözlerle anlatır: “Köprü’nün çöküşünde belki de kendi ölümümüzü görüyoruz. İnsanlar ölür fakat bir anıtın tahrip edilmesi başka bir şeydir. Köprü bütün güzellik ve zarafetiyle bizden daha uzun yaşamak için inşa edildi. Bu sonsuzluğu yakalama girişimiydi. Bu kişisel kaderimizi aşar. Ölü bir kadın bizden biridir fakat köprü sonsuza kadar hepimiziz¹⁵.”

Kültür mirasının varlığı toplumun varlığının delilidir. Varlığını korumak toplumun kimliğini tanımladığı, benzersizliğini şekillendirdiği gibi yok edilmesi de ortak anıları, bir arada yaşama kültürünü ve çeşitliliği yok etme düşüncesi ile ilintilidir. Günümüzde miras kavramı, kimlik hakları ve azınlık haklarının tanınmasıyla gelişmiştir. Ortak miras düşüncesi çok kültürlülüğün korunması açısından özellikle kültürel miras alanında çalışan kuruluşlar ve uzmanlar tarafından teşvik edilmektedir. Kültürel miras alanında çalışan kuruluşlar ve uzmanlar çok kültürlülüğü korumak için kültürel mirasın uzlaştırıcı ve iyileştirici yönü üzerinde durmalarına rağmen; kimlik, bellek ve kültürel miras arasındaki yakın bağ miras kavramını, koruma bakımından hala gölgede bırakmakta; mirası kültürel bir ürün ve politik bir kaynak haline getirmektedir.

11 Kent C. Ryden, *Mapping the Invisible Landscape: Folklore, Writing, and the Sense of Place* (Iowa City: University of Iowa Press, 1993), 55.

12 Charles L. Griswold, *The Vietnam Veterans Memorial and the Washington Mall: Philosophical Thoughts on Political Iconography*, ed. Harriet F. Senie and Sally Webster, *Critical Issues in Public Art: Content, Context, and Controversy*, (New York: HarperCollins, 1993).

13 David Lowenthal, “Identity, Heritage, and History,” in *Commemorations: the Politics of National Identity*, ed. John R. Gillis (Princeton: Princeton University Press, 1994), 45.

14 Gregory J. Ashworth and John E. Tunbridge, *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict* (Toronto: John Wiley & Sons, 1996), 16.

15 Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, 40.

2. Silahlı Çatışma Halinde Kültürel Mirasın Korunması: Yasal Çerçevenin Tarihsel Gelişimi

Savaşların yıkıcı ve tahrip edici etkisine karşılık uluslararası toplumlar insan haklarını ve kültürel mirası korumak üzere bazı adımlar atmıştır. Teijgeler ve Boylan koruma arzusunun ilk olarak Rönesans döneminde ortaya çıktığından, on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Jacob Przulski gibi uluslararası hukuk yazarları tarafından geliştirildiğinden bahseder¹⁶. Toman'a (1996) göre Przulski, yapıların sadece dini doğasından dolayı değil, sanat eseri olmalarından dolayı da savaşanlar tarafından saygı görmesi gerektiği fikrini savunur¹⁷. Boylan'ın (2002) aktardığına göre; Przulski 1553'de, Alman hukukçu Justin Gentilis 1690'da ve Emer de Vattel 1758'de çatışma dönemlerinde sanat eserlerinin, dini ve kültürel varlıkların korunması ve saygı görmesi konusunu tartışmıştır¹⁸.

Doğu toplumlarında da benzer konular tartışılmıştır. İslam hukukuna göre sivil ve askeri nesnelere birbirinden ayırmak gerekmektedir. İslam Halifesi Ebu Bekir'in (MS 632-634) emirlerine göre saldırılar askeri hedeflerle (doğaları veya kullanım amaçları bakımından düşmanca kullanılabilir olan nesnelere) sınırlandırılmalıdır. Dolayısıyla İslam düşüncesi aksi ispatlanmadıkça tüm nesnelere sivil olduğunu varsayar¹⁹.

Roma İmparatoru ile Fransa Kralı arasındaki otuz yıllık savaşı sonlandıran Westphalia Barışı (Münster Anlaşması 1648), yağmalanan kültürel varlıkların ya da özel mülklerin iadesi için hükümler içermektedir²⁰. Münster Antlaşması'nı 1791 tarihli Quatres yasal düzenlemeleri izlemiştir. Fransız Devrimi'nin ilk iki yılında yapıların ve koleksiyonların ikonoklastik yıkımını ve yağmalanmasını durdurmak üzere yasama kararı alınmıştır²¹. On dokuzuncu yüzyılın başında ilk defa Napolyonik savaşlar sırasında ganimet hakkı sorgulanmış ve "Artistik değeri olan objelerin bütün insanlığın ortak mirası olduğu ve savaşın ardından müzelere geri dönmesi gerektiği" yönünde mahkeme kararları alınmıştır²².

Çatışma alanlarındaki kültür varlıklarının korunması gerektiğine dair ilk açık ifade ABD Federal Ordusu'nun 1863'te yayınladığı Lieber Yasası'nda geçer²³. Bu yasayla özel ve kültürel miras koruma altına alınmıştır. Yasada kütüphanelere, hastanelere ve bilimsel koleksiyonlara ek

16 René Teijgeler, "Preserving cultural heritage in times of conflict," in *Preservation Management for Libraries, Archives and Museums*, ed. G. Gorman and S. Shep (Facet, 2006)., Patrick J. Boylan, "The concept of cultural protection in times of armed conflict: from the crusades to the new millennium," in *Illicit antiquities: The theft of culture and the extinction of archaeology*, ed. Neil Brodie and Kathryn Walker Tubb, One World Archaeology (London: Routledge, 2002).

17 Jiri Toman, *The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict* (Aldershot/Paris: Dartmouth/UNESCO, 1996), 4-5.

18 Boylan, "The concept of cultural protection in times of armed conflict: from the crusades to the new millennium," 44-45; Stanislaw E. Nahlik, "Protection of Cultural Property," in *International Dimensions of Humanitarian Law* (Paris: UNESCO: UNESCO, 1988), 203.

19 Toman, *The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*; Teijgeler, "Preserving cultural heritage in times of conflict."

20 Nahlik, "Protection of Cultural Property.,"; Boylan, "The concept of cultural protection in times of armed conflict: from the crusades to the new millennium."

21 Boylan, "The concept of cultural protection in times of armed conflict: from the crusades to the new millennium."

22 Boylan, "The concept of cultural protection in times of armed conflict: from the crusades to the new millennium," 45.

23 Francis Lieber, "Instructions For The Government Of Armies Of The United States in The Field," in *General Orders No: 100: The Lieber Code*, ed. U.S War Department/Section II/Art. 35-36 (https://avalon.law.yale.edu/19th_century/lieber.asp, 1863).

olarak sanat eserini korumak üzere harekete geçilmesi gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca, savaş sırasında saldırıların askeri hedeflerle sınırlandırılmasının gerekliliğine işaret edilmiştir. Yetkisiz yıkım ya da hasar vermenin cezası tanımlanmıştır²⁴.

Temmuz 1899'da (Birinci Barış Konferansı ile) Lahey Sözleşmesi'nin hükümleri ile bu konuda önemli bir adım atılmıştır. 1. Lahey Konvansiyonu ile düşman topraklarındaki kültür varlıklarının yok edilmesi ya da kültür varlıklarına el konulması yasaklanmıştır. 1907 yılında kırk dört devletin katıldığı daha geniş katılımlı 2. Uluslararası Lahey Barış Konferansı yine Lahey'de düzenlenmiş; birbiriyle ilişkili savaş kanunlarını düzenleyen bir dizi sözleşmenin temeli atılmıştır. Fakat hem 1899 hem de 1907 tarihli Lahey Konvansiyonları kültür mirasının korunması konusunda etkili olamamış; I. ve II. Dünya Savaşları'nda tarihi ve kültürel mirasın uğradığı yıkım ve tahribatın önüne geçememiştir. II. Dünya Savaşı'nın ilk iki yılında savaşan taraflar, uluslararası hukuku dikkate alarak hava saldırılarını askeri, endüstriyel, iletişim ve ulaşım yollarıyla sınırlı tutmaya çabalasa da 1942'de strateji değişikliğine gidilmiş; York, Lübeck, Norwich gibi yerleşimler 'Baedeker' saldırıları olarak adlandırılan Alman bombardımanı ile vurulmuştur²⁵. Tarihi kentler ve kültür varlıklarını hedef alan saldırılar gerçekleştirilmiştir. II. Dünya Savaşı'na kadar gelişen hukuki zemine rağmen; savaş sırasında Avrupa'nın kültür mirası zarar görmüş ve yağmalanmıştır.

II. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda kültür varlıklarını korumak üzere yasalar ve uygulamalar düzeyinde çok sayıda çalışma yapılmış ve önlemler alınmıştır. Bunların en önemlisi -iki dünya savaşının sonuçlarını dikkate alarak- çatışmalar sırasında kültür mirasının korunması için 1954 yılında 2. Lahey Konvansiyonu'nun düzenlenmesidir. 1954 Lahey Konvansiyonu kültür mirasının insanlığın ortak mirası olduğunu vurgulaması bakımından önemli bir adım olmuştur. Sözleşme metni uluslararası yasaların kabulünde tartışmaların merkezine dünya mirası düşüncesini koymuştur. Dünyanın ortak kültürüne katkıda bulunması bakımından nerede ve kime ait olursa olsun taşınır ya da taşınmaz kültür varlıklarının korunmasını şart koşmuştur. Sözleşme ağırlıklı olarak iki dünya savaşının kültür mirası üzerinde yaptığı yıkıcı etkiyi dikkate almaktadır. Lahey Konvansiyonu'nun yürürlüğe girdiği tarihten bu yana birkaç devletlerarası savaş dışında çoğunlukla -devletlerin de zaman zaman müdahil olduğu- iç karışıklıklar, din, kültür ve etnik kökenli çatışmalar gerçekleşmiştir. Bu bakımdan sözleşmenin önemli bir yönü de kültürel mirasın korunması için savaşların dışında kalan silahlı mücadeleleri de içine alan maddeler barındırmasıdır. Bugün Birleşmiş Milletlere üye olan 191 devletin 114'ü sözleşmeye taraf olmuştur. ABD, İngiltere ve Japonya gibi istisnaların dışında Çin Halk Cumhuriyeti ve Kanada gibi yeni imzalayan devletler de bulunmaktadır. Buna karşılık sözleşmeye taraf olan ülkelerde bile pek çok çatışma ve savaş sırasında ihlaller gerçekleşmiştir.

1980'li yıllardan itibaren özellikle etnik çatışmaların yaşandığı bölgelerde aşığılama, küçük düşürme ya da silme ve süpürme operasyonlarının bir parçası olarak kültür mirasının yıkımı, uluslararası toplumu Lahey Konvansiyonu'nu yeniden gözden geçirmeye itmiştir. Özellikle Yugoslavya'nın çözülmesi sırasında yaşanan katliamlar ve kültür varlıklarına yönelik sistematik yıkım gibi uluslararası insancıl hukuka aykırı durumları araştırmak üzere savaş suçları mahkemesi kurulmuştur. Yugoslavya'nın çözülmesi sırasında Dubrovnik gibi Dünya Miras Alanlarının kuşatılması ve bombardımana tutulması, Mostar ve Saraybosna gibi multi-etnik kentlerin

24 Boylan, "The concept of cultural protection in times of armed conflict: from the crusades to the new millennium.;" Quincy Wright, "Francis Lieber's Code for Land Warfare," in *The Vietnam War and International Law (4 vols)1968-1976*, ed. R.A. Falk (Princeton, N.J: Princeton University Press, 1971).

25 Mark Clapson, *The Blitz Companion: Aerial Warfare, civilians and the city since 1911* (London: University of Westminster Press, 2019).

saldırıya uğraması ve neredeyse yerle bir edilmesi Lahey Konvansiyonu ile ilgili güncellemeye ihtiyaç duyulduğunu göstermiştir. 1991 yılında başlayan çalışmalarla 1999 tarihli ikinci protokol hazırlanmıştır. Protokol imzacı devletlere koruma konusunda yeni zorunluluklar getirmektedir. Kültür varlıkları ile ilişkili kurumların barış döneminde acil durum hazırlıklarını genişletmeleri için önemli bir gelişme olsa da 2004 yılında yürürlüğe girmiştir. 1954 Lahey Konvansiyonu'nu 121, birinci protokolü 100 devlet imzalamış olmasına karşılık 1999 tarihli ek protokolü 51 devlet imzalamıştır. Onaylamayanların arasında Çin, İngiltere ve ABD gibi BM daimi üyesi devletler de bulunmaktadır.

Lahey Konvansiyonlarının yanında kültür varlıklarının korunması için 1970'lerden itibaren kültürel miras ve çatışma odaklı yeni adımlar atılmaya başlamıştır. 1970 tarihli "Kültür Varlıklarının İthalat, İhracat ve Mülkiyet Transferinin Önlenmesine ve Yasaklanmasına Dair Sözleşme", 1972'de ise hem kültürel hem de doğal alanlara dünya mirası niteliği kazandıran "Dünya Mirası Sözleşmesi", "1995 Çalınan ya da Yasa Dışı Yollardan Ticareti Yapılan Kültürel Objeler Hakkında UNIDROIT Sözleşmesi bunlardan bazılarıdır.

Dünya Mirası Sözleşmesi, Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (2003) ve Kültürel İfadelerin Çeşitliliğinin Korunması Ve Geliştirilmesi Sözleşmesi (2005) sözleşmeleriyle desteklenmiştir. 2005 yılında imzaya açılan ve 1 Haziran 2011 tarihinde yürürlüğe giren Avrupa Konseyi Toplum İçin Kültürel Mirasın Değeri Çerçeve Sözleşmesi de önemli girişimlerden biridir. Bu sözleşme, bilgi ve kültürel miras kullanımının İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde tanımlandığı biçimiyle vatandaşların kültürel yaşama katılımlarının bir parçasını oluşturduğu fikrine dayanmaktadır.

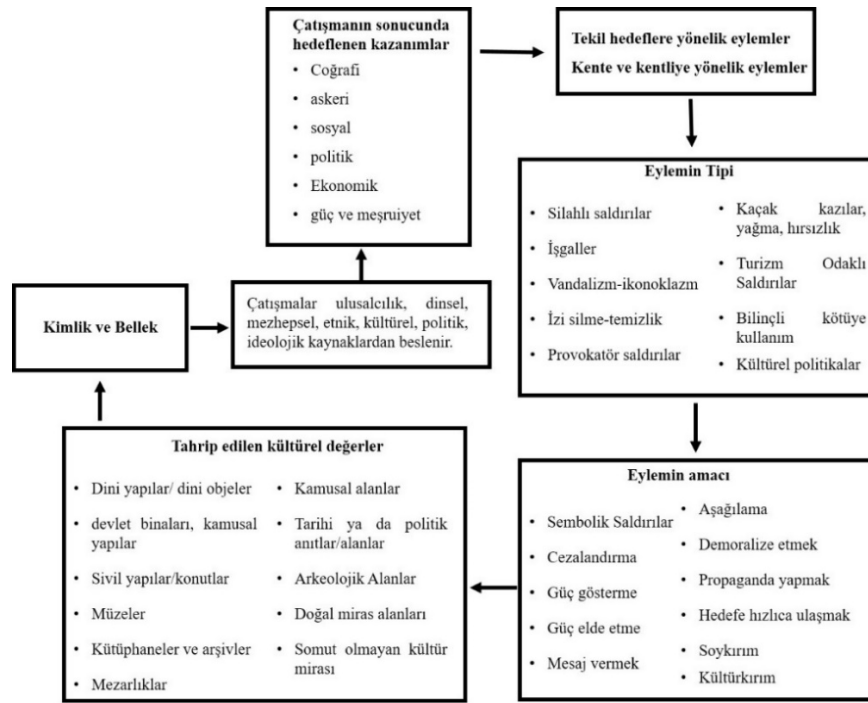
3. Kültürel Mirasa Yönelik Saldırımlar

Kültür varlıkları geçmişte olduğu gibi bugün de konumlarının sağladığı askeri ve stratejik avantajlar nedeniyle kasıtsız olarak hedef olmakta ve çatışma zayıyatı olarak kabul edilmektedir. Keskin nişancılar/gözcüler tarafından kullanılması, konumlarının sağladığı avantaj nedeniyle üzerlerine veya çevrelerine askeri teçhizat kurulması ya da bir hedefin yakınında olması nedeniyle her türlü doğal ve kültürel varlık, kentsel/kırsal alt ve üst yapı doğrudan ya da dolaylı olarak zarar görebilmekte, tamamen yok olabilmektedir.

Tarih boyunca kiliseler, kaleler ve diğer kültürel hedefler çeşitli mesajlar vermek üzere savaşın bir parçası olmuştur. Demokrasi devriminin ardından yükselen ulusalcı akımlar tarihi anıtlara bakışı değiştirmiştir. On dokuzuncu yüzyıl boyunca mimari koruma anlayışı kültür mirasının bir ulusa ait olduğu düşüncesiyle gelişmiş; Almanya gibi yeni ulus devletlerin ortaya çıkışını teşvik etmeye başlamıştır. Kültür mirası ise mirasa yüklenen anlam üzerinden hedef olmaya başlamıştır.

Bu çalışmanın kapsamını oluşturan bilinçli ve planlı saldırılar yeni savaşlarda özellikle yakın dönem silahlı çatışmalarda gerçekleştirilmekte; merkezinde kimlik ve bellek yer almaktadır (Şekil 1). Tekil hedeflere ya da kente yönelik gerçekleştirilen saldırılar ulusalcı, dinsel, mezhepsel, etnik, kültürel, politik, ideolojik kaynaklardan beslenen çatışmalarda ortaya çıkmaktadır. Hedeflenen kazanımlar doğrultusunda kentler ve kültür varlıkları eylemin amacına uygun eylem tipiyle hedef alınmaktadır. Doğal ve kültürel miras alanları somut ve somut olmayan değerleriyle tahrip olmaktadır. Tekil hedeflere yönelik saldırılar kimlik ve bellek değeri olan sembolik anlamlar taşıyan anıtlara ya da bazı değerlerin içinde muhafaza edildiği, kültürün ve toplumların kayıtlarının tutulduğu arşiv, müze, kütüphane gibi yapılara yönelik olmaktadır. Kentlere ve kentlilere yönelik saldırılar ise genellikle daha büyük ölçekli değişimi hedeflemektedir. Coğrafi sınırları yeniden

çizmeyi, demografik yapıyı değiştirmeyi, çok kültürlülüğü ortadan kaldırmayı ve homojen bir yapı oluşturmayı amaçlamaktadır. Kimlik ve bellek ile ilişkili bütün izleri ortadan kaldırmaya dönük süpürme hareketi olarak tanımlanabilir. Silahlı saldırılar, işgaller, Vandalizm-ikonoklazm, turizm odaklı saldırılar, bilinçli kötüye kullanım, kaçak kazılar, yağmacılık ve hırsızlık, kültürel politikalar gibi eylem tipleriyle kültür varlıkları hedef alınmaktadır. Kültür varlıklarının tahrip olmasına neden olan eylemler mesaj vermek, cezalandırmak, düşmanın moralini bozmak ve hedefe hızlıca ulaşmak gibi stratejik kazanım elde etmek, güç gösterisinde bulunmak, propaganda yapmak, toplumlari manipüle etmek ve kontrol etmek, toplumlari ve kültürlerini aşağılamak ya da soykırım ve kültür kırım gerçekleştirerek tamamen silmek gibi amaçlarla gerçekleştirilmektedir. Çatışmanın sonucunda hedeflenen kazanımlar için bir eylem tipi, birden fazla amaçla gerçekleştirilebilmektedir.

Şekil 1 Kimlik ve bellek ile planlı saldırılar arasındaki ilişki (Bilgili 2020).

3.1. Tekil Hedeflere Yönelik Saldırıları

Tekil hedeflere yönelik saldırılar genellikle sembolik olup eylemin/saldırının türüne göre kültür varlıklarına maddi ya da manevi zararlar verebilmektedir. Çoğunlukla karşı tarafa mesaj vermeyi amaçlar. Bir yapının işgal edilmesinden yıkımına kadar geniş ölçekli eylem türleriyle gerçekleştirilir. Bu bölümde tekil hedeflere yönelik saldırılar eylem tiplerine göre on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden başlayarak örneklendirilmiştir.

Fransa-Prusya Savaşı (1870-71) Strasbourg kuşatması sırasında uzun menzilli silahlarla katedraller, kiliseler ve müzeler vurulmuştur²⁶. Versaille Sarayı 1870'ten itibaren Prusya askeri karargâhı olarak kullanılmıştır. İşgal altındaki anıt 18 Ocak 1871'de Prusya Kralı Wilhem I'in Birleşik Almanya tahtına çıkışının ilan edildiği yer olmuştur. Yapı fiziksel olarak zarar görmese de tarihi, kültürel ve ulusal gurur zarar görmüş; Fransızlar için politik ve kültürel aşağılanma olarak

26 Lambourne, *War Damage in Western Europe: The Destruction of Historic Monuments During the Second World War*, 13.

kabul edilmiştir²⁷.

I. Dünya Savaşı'nda topyekûn galibiyete ulaşmak veya topyekûn mağlubiyetten kaçmak için bütün imkânları kullanarak topyekûn savaşmak kaçınılmaz görülmüştür. Alman militarist ulusalcılığı için anti-katolisizm güçlü bir unsur olmuş ve düşmanlara boyun eğdirmek için kullanılmıştır²⁸. İngiltere, Fransa ve Belçika'nın işgal edilen bölgelerinde kültürel miras hedef alınmıştır. Savaş sırasında sergilenen yıkım zafere kısa yoldan ulaşmak üzere bilinçli bir strateji olarak yürütülmüştür²⁹. Belçika Katolikliğinin merkezi olan Louvain'in kültürel sembollerini yok etmek de bunun bir parçası olmuştur³⁰. Alman ordusu Louvain kentinin bombalanacağını duyurmuş; binlerce insan kentten göç etmiştir. Fakat sadece on top atışı yapılmış; kent kundaklamalar ve yağmalamalarla tahrip edilmiştir. Louvain Üniversitesi kütüphanesinin yakılması, arşivlerin, çeşitli kamu yapılarının, ticari yapıların ve konutların tahrip edilmesi kültürü hedef alan bilinçli saldırılardır (Şekil 2). I. Dünya Savaşı ile kültür varlıklarının bilinçli bir şekilde hedef alınması Almanların birleşme çabaları sırasında ortaya koydukları "Kulturkampf'in (kültür savaşının)" devamı niteliğindedir.

Şekil 2 Louvain Kütüphanesi, Büyük Salon³¹.

Ulusal, etnik, dini veya kültürel kimlik gibi kimliğin alt formlarından beslenen çatışmalarda kimlikle ilişkilendirilen ve kolektif kimliğin bir parçası olan kültürel varlıklar hedef alınmaktadır. Kültür varlıklarının sembolik değerleri saldırganları motive etmektedir. Saldırıları düşman için kıymetli olana zarar vermek, tarihsel izi silmek, acı verici geçmişi hatırlatan izleri silmek, rejim değişmişse önceki rejime ait izleri silmek gibi nedenlerle gerçekleştirilir. Körüklenmiş kutuplaşmalar ve ötekine duyulan öfke kültür varlıklarına silahlı saldırı, kundaklama, vandalizm-ikonoklazm gibi bir dizi eylemi beraberinde getirir. Böylece gelecekteki güç, toprak, meşruiyet iddialarını kabul ettirmek ya da çürütmek amacıyla kullanılabilir³². Devletlerarası savaşlar, iç savaşlar ya da toplumsal karışıklıklar gibi her türlü çatışmada örnekleri görülmektedir.

27 Lambourne, *War Damage in Western Europe: The Destruction of Historic Monuments During the Second World War*, 16.

28 Alan Kramer, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War* (New York: Oxford University Press, 2007), 29.

29 Alan Kramer and John Horne, *German Atrocities 1914: A history of Denial*. (Yale University Press, 2001), 237.

30 Kramer, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*, 29.

31 Kramer, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*.

32 Marie Louise Stig Sørensen and Dacia Viejo-Rose, "Introduction: The Impact of Conflict on Cultural Heritage: A Biographical Lens.," in *War and Cultural Heritage: Biographies of Place*, ed. Marie Louise Stig Sørensen and Dacia Viejo-Rose (Cambridge: Cambridge University Press, 2015); Nicholas Stanley-Price, "The Thread of Continuity: Cultural Heritage in Post-war Recovery" (paper presented at the Cultural Heritage in Postwar Recovery, Rome, 2005).

Eski Yugoslavya topraklarında yaşanan kanlı çatışmalar sırasında dini ve etnik kimlik tanımlayıcı unsur haline gelmiştir. Coğrafi bir alan üzerinde hak iddia eden taraflar kimliği tanımlayan anıtsal yapıları, dini yapıları, konutları, kütüphane ve arşivleri sistematik olarak hedef almıştır. Mostar/Stari Most Köprüsü (Şekil 3), Saraybosna/Vijećnica Binası (Şekil 3) gibi sembolik yıkımların yanında Foča, Stolac gibi çok sayıda yerleşimde sistematik süpürme harekâtları bu gerekçelerle yapılmıştır. Aynı mücadeleler bugün kent planlama ve kültür varlıklarına yönelik eylemlerle sürdürülmektedir.

Şekil 3: Stari Most 1995³³, Vijećnica/Ulusal Kütüphane yanarken 1992³⁴.

Hinduların gelenek ve inanışlarına göre Büyük tanrılarında biri olan Vishnu, Kral Rama'da reenkarne olmuştur. Kral Rama'nın doğduğu yerde Hindu tapınağı Ramjanmabhumi kurulmuştur. Ramjanmabhumi arkeolojik kazıları yönetimler tarafından desteklenmiş, yapıya dair izler aranmıştır. 1992 yılına gelindiğinde Hindistan'ın Ayodhya Bölgesi'nde on altıncı yüzyılda yaptırılan Babri Mescidi (Şekil 4), Hindu fundamentalistler tarafından Ramjanmabhumi üzerine kurulduğu gerekçesiyle yıkılmıştır³⁵. Caminin yıkılması ve yerine Hint tapınağının yapılmasının planlanmasıyla politize olmuş yerel hafıza çok katmanlı tarihsel geçmişin önüne geçmiştir.

Şekil 4 Babri Mescidi ve Eylemciler³⁶.

33 Cidom.org, erişim tarihi 14.07.20120, [http://www.cidom.org/wp-content/uploads/photo-gallery/92-98/Stari_most_\(Taib_i_Mira_Bali%C4%87\)_1995_3.jpg](http://www.cidom.org/wp-content/uploads/photo-gallery/92-98/Stari_most_(Taib_i_Mira_Bali%C4%87)_1995_3.jpg)

34 Vijećnica, erişim tarihi 14.07.20120, <https://www.vijecnica.ba/bs/article/21/ratno-stradanje>

35 Brenda Deen Schildgen, *Heritage or Heresy: Preservation and Destruction of Religious Art and Architecture in Europe* (New York: Palgrave Macmillan, 2008); Tapati Guha-Takurta, "Archaeology and the monument: an embattled site of history and memory in contemporary India," in *Monuments and memory, made and unmade*, ed. Robert S. Nelson and Margaret Olin (University of Chicago Press, 2003); Reinhard Bernbeck and Susan Pollock, "Ayodhya, Archaeology, and Identity," *Current Anthropology* 37, no. 1 (1996), <http://www.jstor.org/stable/2744239>.

36 AFP/FILE, erişim tarihi: 01.02.2020, <https://tribune.com.pk/story/1632110/9-sikh-man-took-part-babri-masjid-demolition-builds-90->

Din temelli çatışmalar genellikle ikonoklazmın nedeni olarak ifade edilir. Fakat dini güdüleme politik ve ekonomik daha güçlü faktörleri gizlemek için de kullanılır. Ulus ya da grup kimliği inşa etme sürecinde ulusal istikrara karşı tehdit olarak algılanan sanatsal ve mimari değerlerin yok edilmesi, yıkımlara araçsal bir fonksiyon yükler. İkonoklazm sanatsal ya da mimari formdaki kolektif hafızayı/ortak belleği yok etmeye dönük araçsal bir fonksiyon üstlenir. Bunun insanlara kim olduklarını unutturmayı amaçlamak gibi daha büyük hedeflere ulaşmak amacıyla yürütülen araçsal ikonoklazmın bir örneği olduğu ifade edilir³⁷.

Grup kimliğini, insanların sosyal belleğini, ötekinin sanat eserlerini ve sembolik anlamı olan değerlerini yok etmek kültürel savaş üretme mekanizmasıdır. Liderler inançlarla ilgisi olsun ya da olmasın politik, ekonomik ya da kültürel programlarını yürütmek ve politik güçlerini tahkim etmek amacıyla toplumların duygularını sembolik anlamlar yüklenen objelere, eserlere, değerlere yönlendirebilmektedir. İkonoklazm duygusal veya araçsal ikonoklazm biçiminde gerçekleşebilir³⁸. Aynı ayrı olabildikleri gibi bir arada da bulunabilirler ve etkileri çeşitlenebilir. Yıkıcı etkisinin temelinde karmaşık sosyo-psikolojik, politik ve inançla ilişkili konular olabilir. Duygusal ikonoklazm sözlü eylemler, kişisel öfke ve kızgınlıklar, hayal kırıklıkları, düzeltmeye dönük gayretler ya da hedonizm (hazcılık) eylemleri biçiminde doğrudan ve tanımlı bir hedefe dönük olarak ortaya çıkmıştır. Bireylerin ya da grupların kızgınlık, kırgınlık gibi duyguları sanat eserlerine din, devlet, ulus gibi meşru bir kanaldan yönlendirilirse araçsal ve duygusal ikonoklazm bir arada görülebilir.

Yönetimlere ya da rejimlere karşı tepkiler o yönetim/rejimin sembolü olarak görülen simgelere saldırarak gösterilebilir. Bireyler ya da gruplar eserleri, objeleri ya da ikonları da -Saddam Hüseyin'in heykelinin yıkılması gibi- kendi dürtüleriyle yıkar/yok ederler. 1789'da Bastille Hapishanesi'nin dışında toplanan kalabalık içerde bulunan yedi mahkûmu özgürleştirmek üzere kaleye saldırmamıştır³⁹. Bastille baskınının ardında tarihi, sosyal ve ekonomik dinamikler olsa da kale, gücün ve iktidarın keyfi kullanımının sembolü olarak görülmüş ve monarşiye başkaldırılmıştır. Eskinin küllerinden yeni dünyayı inşa etmek için devrimin metaforik kalbi olan Bastille Kalesi, tabula-rasa yöntemiyle temizlenmiş; yapmak için yıkmak tercih edilmiştir. Yıkılan yapılara ait malzemelerin yeniden kullanımı inşaat sektörü için malzeme, yıkım işiyle uğraşanlar için gelir kaynağı olmuş; kalenin yıkımından elde edilen malzemeler Pont de Concorde köprüsü gibi birçok yapının inşasında kullanılmıştır⁴⁰. Yıkımın kendisi devrimin sembolü olmuş, "hem vandalizm hem de vandalize edilmiş parçaların sembolik olarak yeniden kullanımı devrim stratejisi olmuştur⁴¹." Fransız Devrimi monarşiye karşı ortaya çıkan politik bir hareket olmasına karşılık devrimcilerin Fransız toplumunda bozulmuş dini ve feodal güç olarak gördükleri şeyleri ortadan kaldırmak istemeleri nedeniyle dini yapıların ve eserlerin yıkılmasına yol açmıştır⁴². Yüzyıllar süren din savaşlarının ardından gelen Fransız Devrimi, milliyetçilikle ilişkili vatandaşlık, ulusal dil, ulusal kültür, ulusal eğitim gibi düşünceleri canlandırmıştır. Din temelli kolektif hafızayı ulus

mosques-india/

37 Schildgen, *Heritage or Heresy: Preservation and Destruction of Religious Art and Architecture in Europe*, 8.

38 David Freedberg, *Iconoclasts and Their Motives* (Montclair, N.J.: Columbia University Academic Commons, 1985).

39 Keith Bresnahan, "Remaking the Bastille: Architectural destruction and revolutionary consciousness in France, 1789-94," in *Architecture and Armed Conflict: The Politics of Destruction*, ed. JoAnne M. Mancini and Keith Bresnahan (London: Routledge, 2015), 59.

40 Bresnahan, "Remaking the Bastille: Architectural destruction and revolutionary consciousness in France, 1789-94," 58-62.

41 Linda Nochlin, *The Body in Pieces: The Fragment as a Metaphor of Modernity* (London: Thames & Hudson, 1994), 8.

42 Schildgen, *Heritage or Heresy: Preservation and Destruction of Religious Art and Architecture in Europe*, 7-8.

temelli kültürel hafızaya çevirmiştir. Birçok ulusal müze de bu dönemde kurulmuştur.

Sovyetler Birliği'nin Afganistan'dan çekilmesiyle başlayan politik çatışmalar ve isyanlar 1996'da Sünni dini-politik hareket olan Taliban'ın Kabil'i ele geçirmesine kadar devam etmiştir. Çatışmalarda tarihi eserler tahrip edilmiş; müzeler yağmalanmıştır. 1997 yılında Afganistan İslam Emirliği'nin kurulmasıyla Taliban sistematik olarak İslam öncesi dönemlerin izlerini silme politikalarını eyleme geçirmiştir. Bu süreçte kaya yamaca oyulmuş, MÖ yedinci yüzyıldan kalma iki büyük Buda heykelinin yok edilmesi en önemli süpürme hareketlerinden biri olmuştur (Şekil 5). 26 Şubat 2001'de Taliban'ın üst düzey lideri Molla Ömer, tanınmış Afgan âlimlerin fetvaları ve Afgan Yüksek Mahkemesi'nin kararları doğrultusunda Bamiyan Vadisindeki iki büyük Buda heykeli dâhil ülkenin farklı bölgelerindeki bütün heykellerin yıkım emrini "Bu putlar onlara tapan kâfirlerin tanrılarıydı. Şimdi bile saygı görüyor ve tekrar tanrılara dönüştürülüyor. Gerçek ilah Allah'tır ve diğer bütün yanlış tanrılar ortadan kaldırılmalıdır" diyerek vermiştir⁴³. Yok etme kararı İslam hukukuna dayandırılıyor, inanç ve din eksenli görünüyorsa da arkasında başka motivasyonlar da bulunmaktadır. İslam anlayışına karşı alternatif olabilecek kültürel sembollere karşı şiddet eylemleri Taliban için sadece dış siyasi ve kültürel eleştirilere karşı bir direniş hareketi değil aynı zamanda askeri ve kabile kaynaklı sorunları çözme ve ulusal birliği sağlama çabası olarak tanımlanmaktadır⁴⁴. Aynı zamanda Taliban düşmanlarına, uluslararası topluma ve yerel halklara gücünü göstermeyi hedefleyen sembolik saldırılar gerçekleştirmiştir⁴⁵.

Şekil 5 Bamiyan Vadisi⁴⁶; Taliban tarafından yok edilen Buda heykeli (1963) ve yıkım sonrası durum⁴⁷ (2008).

Dinsel ya da mezhepsel ayrışmalar, devlet destekli ya da bireysel ikonoklazmın/vandalizmin tek nedeni değildir. Ulusal istikrara karşı tehdit olarak görülen dinsel alanlara saldırarak kültürel ya da kolektif belleği aşağılamak veya silmek insanlara kim olduklarını unutturacak kasıtlı eylemlerdir. Kosova Savaşı'ndan önce Kosova'daki Osmanlı Dönemi camileri gibi dini kültür varlıkları -bazı örnekler dışında- Sırp yasaları tarafından korunmamıştır. Savaştan sonra ise Kosova'daki Sırp yerlerinden edilmiş, evleri soyulmuş, eserleri vandalizme uğramıştır. Özellikle Kosova'daki Sırp dini mirası vandalizme uğramıştır. Özellikle Yugoslavya'nın dağılmasından sonra bile Milosevic döneminde Sırp Ortodoks Kilisesi'nin Sırp politikalarına hizmet ettiği düşünülmüş; Sırp'ların hiç

43 Schildgen, *Heritage or Heresy: Preservation and Destruction of Religious Art and Architecture in Europe*, 4,5.

44 Schildgen, *Heritage or Heresy: Preservation and Destruction of Religious Art and Architecture in Europe*, 5.

45 Rebecca Knuth, *Burning Books and Levelling Libraries: Extremist Violence and Cultural Destruction* (Westport: Praeger, 2006).

46 G. Gonzales Brigas, UNESCO, Erişim Tarihi: 18.01.2020, <https://whc.unesco.org/en/list/208/gallery/>

47 A Lezine, UNESCO Erişim Tarihi: 16.09.2020, https://en.wikipedia.org/wiki/Buddhas_of_Bamyan#/media/File:Taller_Buddha_of_Bamiyan_before_and_after_destruction.jpg

yaşamadığı yerlere Sırp Ortodoks kiliselerinin inşa edilmesi Arnavutlara tehdit edildikleri hissini vermiştir⁴⁸. Sırp, Sırp Ortodoksisini ulusçuluk aracı olarak kullanmış; Arnavutlar ise Sırp faşizminin sembolü olarak gördükleri kiliseleri tahrip etmiştir⁴⁹.

Yabancı tarihçilerin Büyük Hint Ayaklanması ya da Sepoy İsyanı, Hintli tarihçilerin ise Birinci ya da 1857 Hindistan Bağımsızlık Savaşı olarak adlandırdıkları olaylar sırasında İngiltere'nin Eylül 1857'de Delhi'yi ele geçirmesiyle büyük bir yıkım yaşanmıştır⁵⁰. İşgal güçleri Cuma Mescidi'ne el koymuş; askerlerini ve ağır silahlarını Babürlerden kalma Mescid-i Cihannuma Meydanı'na konuşlandırmıştır. İsyancıları cezalandırmak amacıyla kenti ve Cuma Mescidi'ni yerle bir etmeyi amaçlamışlardır. Atış menziline giren alan mimari, sanatsal, kültürel değerleriyle birlikte yok edilmiştir. Kızıl Kale içindeki ve dışındaki Şah Cihan yapılarının çoğu bombalanmıştır. Kalenin etrafındaki çok sayıda büyüklü küçüklü cami, mescit, Müslümanların evleri, sokakları yıkılmıştır⁵¹.

1917-18'de Almanlar batı cephesinde geri çekilirken her şeyin yok edilmesi, düşmana boş ve çorak arazi bırakılması emri verilmiş; madenlerin yok edilmesinden müzelerin soyulmasına kadar geniş yelpazedeki yıkım Kasım 1918'e kadar sürmüştür⁵². Kasıtlı ve kısa yoldan amaca ulaşmak üzere sürdürülen yıkım, yerini yenilmiş olmanın verdiği öfke ve savaş sonrası yeniden yapılanmayı yavaşlatmayı amaçlayan tahribata bırakmıştır.

Günümüz savaş teknolojilerinin ulaştığı düzey kültür mirası için yıkıcıdır fakat tarihte de tahrip gücü düşük silahlara rağmen yerleşimler yerle bir edilmiş, yapılar sembolik saldırılara maruz kalmıştır. İran sınırları içerisinde kalan ve Elam Devleti'nin başkenti olan Susa (Şuşan) Asur Kralı Aşurbanipal tarafından MÖ 647'de yerle bir edilmiştir. Savaşla gelen yıkımın yanında saraylar, tapınaklar ve diğer yapılar kasıtlı olarak yakılmış, aşağılama amaçlı sembolik eylemlere maruz kalmış ya da sembolik olarak bu yapılara el konulmuştur⁵³. Böylece kralın zaferi, gücü ve otoritesi açıkça gösterilmiştir.

Günümüz çatışmalarında da taraflar çatışmanın tarafı olmaya devam edebilecek kabiliyette olduğunu göstermek için güç gösterisinde bulunur ve bazı imtiyazları hak ettiğini kanıtlamaya çalışır. DAESH (İŞİD), Suriye'de kültür varlıklarına saldırarak ve terör eylemlerini iletişim kanallarından yayınlamak güç gösterisi yapmak, korku yaymak, karşı tarafın moralini ve savaşıma arzusunu kırmak istemiştir. Ayrıca örgüt, yaptığı etki gücü yüksek saldırılarla bilinirliğini arttırmayı ve dışardan taraftar toplamayı hedeflemiştir. Palmyra ve Hatra antik kentlerinin yerle bir edilmiş, medyaya sunulan diğer terör eylemleri de bu amaçla kültürel miras alanlarında gerçekleştirilmiştir.

48 Andrew Herscher, *Violence Taking Place: The Architecture of the Kosovo Conflict* (Stanford, California: Stanford University Press, 2010), 131.

49 Herscher, *Violence Taking Place: The Architecture of the Kosovo Conflict*, 131.

50 Arshad Islam, "The Backlash in Delhi: British Treatment of the Mughal Royal Family following the Indian "Sepoy Mutiny" of 1857," *Journal of Muslim Minority Affairs* 31, no. 2 (June 2011).

51 Mrinalini Rajagopalan, "1932: Jama Masjid," in *Building histories : The archival and affective lives of five monuments in modern Delhi* (Chicago ; London: The University of Chicago Press, 2016); Islam, "The Backlash in Delhi: British Treatment of the Mughal Royal Family following the Indian "Sepoy Mutiny" of 1857.:"; W. H. McNeill, *Dünya Tarihi*, trans. A. Şenel (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2002).

52 Kramer, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*, 75.

53 Heather D. Baker, " 'I burnt, razed (and) destroyed those cities':The Assyrian accounts of deliberate architectural destruction," in *Architecture and Armed Conflict: The Politics of Destruction*, ed. JoAnne M. Mancini and Keith Bresnahan (London: Routledge, 2015).

Politik rakipler düşmanın ne için savaştığı konusunda karşılıklı propaganda üretmek asıl niyetin ne olduğunu maskeler. Kültür varlıklarını politika aracı olarak kullanarak kitleleri yönlendirmeye çalışırlar. I. Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen sonra Reims Katedrali'ne düzenlenen saldırılar propaganda savaşını gösteren bir örnektir. Almanlar katedralin askeri amaçlarla kullanıldığı için, itilaf devletleri ise Almanların katedrale gücünü ve acımasızlığını göstermek için saldırdığını söylemiştir⁵⁴. Lambourne, hem Almanlar hem de Fransızlar için I. Dünya Savaşı sırasında kültür varlıklarının hedef olarak seçilmesinin ve kültür varlıklarına saldırılmasının arkasındaki motivasyonların çok belirgin olmadığını, fakat yapıların aldığı hasarların karşılıklı propaganda üretmek amacıyla kullanıldığını söyler⁵⁵. Kralların taç giyme törenlerinin gerçekleştiği ve Fransızların ulusal hafızasında önemli bir yer tutan Reims Katedrali propaganda üretmek amacıyla olduğu kadar Fransız ulusal hafızasındaki yeri nedeniyle de hedef alınmıştır⁵⁶. Reims Katedrali'nden sonra Mauchlen, Ypres, Cambrai, St. Quentin, Arras ve Noyon'daki Ortaçağ katedralleri de harabeye çevrilmiştir. Seküler değişimin yaşandığı Fransız Devrimi sırasında bile tarihi alanların, özellikle de kiliselerin bu düzeyde tahrip olmadığı bilinmektedir.

Kültür varlıkları asimetrik güç dengesinin olduğu günümüz savaşlarında ise bilinçli olarak kötü amaçlarla kullanılmakta ve saldırıların hedefi olmaktadır. Uluslararası yasalarla devletlerin çatışma sırasında kültür varlıklarına zarar vermemesi garanti altına alınmıştır. Kültürel mirasın korunmasıyla ilgili ulusal/uluslararası yasalar çatışma sırasında askeri karar mekanizmalarını yavaşlatmakta ve silahlı gruplar için stratejik avantaj sağlamaktadır. Kültür varlıkları silahlı gruplar tarafından sığınak, cephanelik olarak ya da üs olarak kullanılmaktadır. Bunun yanında dini ve kültürel mekânlar örgütler için sosyal ilişkiler kurarak taraftar toplamak ya da ilişkilerini gizlilik içinde yürütmek için uygun ortam sunmaktadır.

Tarih boyunca kültür varlıkları savaş ganimeti olarak görülmüş, kaçırılmış ve ekonomik kazanımlar elde edilmiştir. Günümüzde kültürel varlıkların devletler tarafından savaş ganimeti olarak görülmesi uluslararası savaş hukukunun ihlali olarak görüldüğü için oldukça azalmış durumdadır. Fakat iç savaşlarda ya da gruplar arası çatışmalarda grupların savaşma kabiliyetini sürdürmesi, grup üyelerinin hayatını riske atmasına değecek kazanımlar sunabilmesine bağlıdır. Grup üyeleri herhangi bir ücret almasa bile çatışmalı ortam ve kaotik süreç kendilerine yağma imkânı vermektedir⁵⁷. Öte yandan tarihi eserlerin yasa dışı ticareti yeni savaşların tarafı olan silahlı grupların, terör örgütlerinin eylemlerini sürdürebilmeleri için alternatif finans kaynağı olarak görülmektedir. Afganistan, Irak, Suriye gibi merkezi yönetimlerin zayıfladığı ve güvenlik zafiyetlerinin olduğu ülkelerde yağmalar, kaçak kazılar ve kültür varlıklarının yasa dışı ticareti yaygınlaşmıştır (Şekil 6).

54 Viejo-Rose, "Conflict and the Deliberate Destruction of Cultural Heritage."

55 Lambourne, *War Damage in Western Europe: The Destruction of Historic Monuments During the Second World War*, 24.

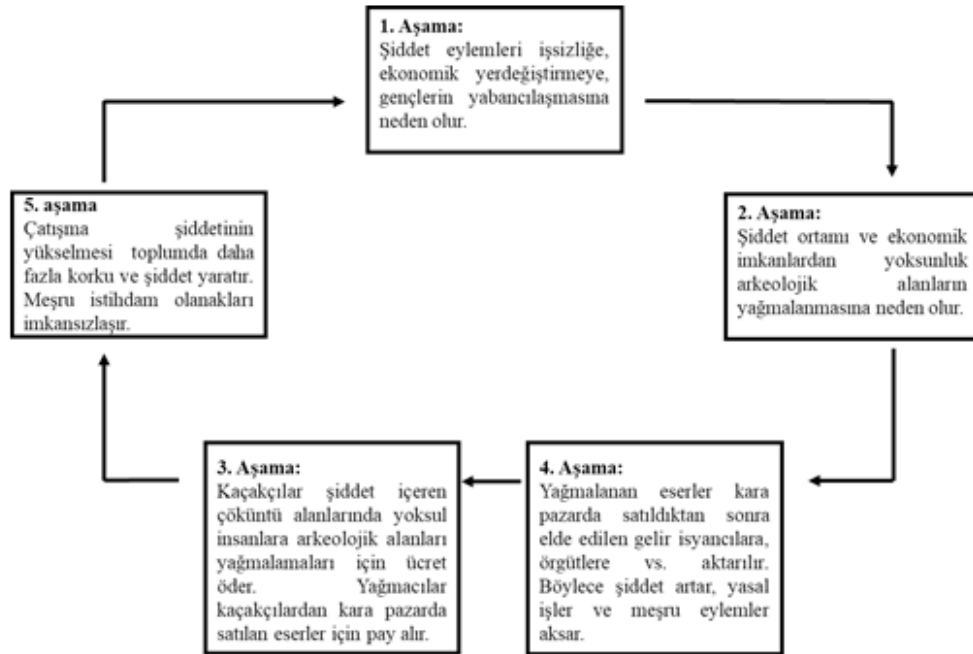
56 Lambourne, *War Damage in Western Europe: The Destruction of Historic Monuments During the Second World War*; Kramer, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*.

57 Jeremy Weinstein, *Inside Rebellion: The Politics of Insurgent Violence* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

Şekil 6 Apamea antik kentinde yasa dışı kazılar⁵⁸.

Çatışmalı bölgelerde devletler eğitim, sağlık, güvenlik, ekonomi, toplumsal yaşam, sosyo-kültürel hayat gibi alanlarda yönetme ve sürdürme kabiliyetini yitirebilmektedir. Şiddet ortamının yaygınlaşması sosyo-ekonomik düzenin bozulmasına, işsizlik ve suç oranlarının artmasına neden olmaktadır. Sosyo-ekonomik düzenin bozulması ve kültür mirasının yağmalanması arasında geri besleme döngüsü oluşmaktadır (Şekil 7). Örneğin; 1967’den itibaren İsrail’deki ekonomik ortama bağımlı hale gelen Filistinlilerin 1987’de 1’inci İntifada’nın başlamasıyla İsrail’deki iş ortamına erişimi kısıtlanmıştır. Ekonomik darboğaz nedeniyle mülk sahipleri, yerel halk ve profesyonel kaçakçılar arasında gelirin paylaşıldığı yasadışı kazılar ve yağmalar başlamıştır.

Şekil 7 Kilcullen’in sosyo-ekonomik bozulma modeline dayanan geri besleme döngüsü⁵⁹.

58 4 Nisan 2012 tarihine ait Google Earth uydu görüntüsüdür. Kaynak: <https://www.futurelearn.com/courses/art-crime/0/steps/11869>, Erişim Tarihi: 16.09.2020.

59 Cheryl White and Thomas Livoti, “Preserving Cultural Heritage in Time of Conflict: A Tool for Counterinsurgency,” in *Cultural Heritage in the Crosshairs: Protecting Cultural Property during Conflict*, ed. Joris D. Kila and James A. Zeidler (Leiden/Boston: Brill, 2013).

3.2. Kentlere Yönelik Saldırıları

Kenti ya da kentin bir bölümünü askeri bir strateji olarak yok etmek düşüncesinin Kartaca'nın yıkımından beri var olduğu bilinmektedir⁶⁰. Kentler tarih boyunca savaşlar ve çatışmalarla tahrip edilmiştir. Fakat yirminci yüzyıla kadar çatışmanın karmaşık hale gelmesi, sivil kayıpları arttırması, güvenlik sorunları ve savaş sonrası yeniden yapılanma süreçlerinin oldukça zor olması gibi nedenlerle kentsel alanların savaş alanı olarak kullanımından kaçınılmıştır.

Endüstri Devrimi'nin ardından kentler gelişmiştir. Kentlerin bilinçli olarak yok edilmesine dönük saldırılarla şok edici bir etki bırakmak⁶¹; düşmanın politik, ekonomik ve kültürel merkezini ele geçirerek moralini düşürmek amaçlanmıştır. Savaşı sürdürme ve yönetme kabiliyetini elinden almak hedeflenmiştir. I. Dünya Savaşı ve öncesindeki savaşlarda kentler ve kültürel değerler savaş sırasında tahrip olurken, II. Dünya Savaşı'ndan itibaren savaşlarda kentler ve siviller doğrudan hedef alınmaya başlamıştır. Almanların "Baedekar" saldırılarıyla İngiltere'nin tarihi kentleri vurulurken, İngiliz müttefiklerinin saldırılarıyla Almanya'nın Dresden gibi kültürel merkezleri yerle bir olmuştur. Japonlar Çin'in kentlerine saldırırken, savaş Hiroşima ve Nagazaki'ye atılan atom bombalarıyla son bulmuştur. Kentleri, kaynakları, insanı ve kültürel değerlerini yok etmeye yönelik saldırılar "topyekûn savaş" olarak kabul edilmiş⁶², 1954 Lahey Konvansiyonu'nun da temelini oluşturmuştur. Buna karşılık ülkelerin kalbi olmaları nedeniyle yakın dönemde gerçekleşen devletlerarası savaşlarda da kentler savaş alanı olmaya devam etmiştir. İran-İrak Savaşı'nın (1980-88) yıpratma savaşına dönmesi sonucu taraflar birbirinin ekonomik kaynaklarını hedef almıştır. Irak ordusunun işgaliyle İran'ın önemli bir liman kenti ve ticari merkezi olan Hürremşehr gibi çoğu kent kültür varlıklarıyla birlikte harap olmuştur⁶³

Askeri ve stratejik kazanımların yanında kentlere saldırının önemli bir nedeni de uzun yıllar boyunca oluşmuş kültür katmanlarının kimlik ve belleğe dair derin izleri bir bütün halinde barındırmasıdır. Bir toplumun silinmesi, farklı toplulukların bir aradalığının ve ortak kültürel değerlerinin ortadan kaldırılması hedeflendiğinde kentler açık hedefler haline gelmektedir. Toplumu ve kimliği tanımlayan anıtsal ölçekli tarihi yapılar, dini yapılar, kütüphaneler, müzeler dahası anıları canlandırabilecek ve grup kimliğini uyandırabilecek mütevazı konut yapıları kasıtlı olarak hedef alınmakta ve soykırımın parçası olabilmektedir⁶⁴.

Tibetliler için manastırlar sadece ibadetlerini yaptıkları dini yapılar değil; dil, kültür, inanç gibi değerlerinin yaşatıldığı ve günlük yaşamlarının kalbinin attığı yerlerdir. 1950'de Çin Halk Cumhuriyeti'nin Tibet'i işgal etmesi ve 1959'da Tibetlilerin buna isyan etmesi sonucu Tibetlilere ait manastırlar, konutlar ve diğer tarihi yapılar sistematik ve bilinçli olarak kapatılmış, tahrip edilmiş ya da yıkılmıştır⁶⁵. Büyük Proleter Kültür Devrimi sırasında da manastırlar etkilenmiş, çok azı hasar almadan kalabilmiştir. 1970'lere gelindiğinde binlerce Tibetli, keşişler, rahipler, aydınlar

60 Adrian Goldsworthy, *The Fall of Carthage: The Punic Wars 265-146BC* (London: Cassel, 2003); Nigel Bagnall, *The Punic Wars: Rome, Carthage and the Struggle for the mediterranean* (London: Pimlico, 1999).

61 Gregory J. Ashworth, *War and the City* (London/New York: Routledge, 1991), 112-13.

62 Knuth, *Burning Books and Levelling Libraries: Extremist Violence and Cultural Destruction*, 162.

63 Kaveh Ehsani, "War and Resentment: Critical Reflections on the Legacies of the Iran-Iraq War," *Middle East Critique* 26, no. 1 (2017).

64 Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, 25.

65 Kunal Mukherjee, "China-Tibet Relations from 1950 untill 2008: the interaction between religion, nationalism, and reform," *Korean Journal of Defense Analysis* 22, no. 4 (2010).

katledilmiştir; yerlerinden edilmiş, dillerini konuşmaları yasaklanmıştır⁶⁶. Bugün bile Çin'in çeşitli politikalarla Tibet ve Uygur Özerk Bölgeleri'nde tarihi yapıları, yöresel mimariyi, cami ve türbeler ya da kiliseler gibi dini yapıları yıkmaya devam ettiği; kültürel izleri silmeye yönelik kısıtlamalarını sürdürdüğü bilinmektedir⁶⁷.

Yeni savaşlarda çatışmalar kentlerde yoğunlaşmakta, kentler ve siviller kasıtlı ve doğrudan hedef olmaktadır. Kentsel alanlar sürdürülmesi zor ve karmaşık çatışma alanları olarak kabul edilir⁶⁸; fakat savunma bakımından zayıf olan saldırı gücü yüksek olan tarafa karşı asimetrik avantaj sağlamaktadır⁶⁹. Her kentin ve kent içerisindeki kentsel bölgenin kendine özgü morfolojisi bulunmaktadır. Büyüklük, binalar, alt yapı sistemleri, sivil nüfusun yoğunluğu kentleri karmaşık ve dinamik bir hale getirmektedir. II. Dünya Savaşı'nda da kullanılan ve yeni savaşlarda sıklıkla kullanılmaya devam eden bir yöntem olarak bitişik yapıların içerisinde duvarlara açılan boşluklarla oluşturulmuş alternatif yollar, çatışma alanını labirente çevirmekte ve kent çatışmalarını daha karmaşık ve zor bir hale getirmektedir⁷⁰.

Çatışma sırasında kenti taktik araç olarak kullanmak kentsel dokunun ve kültürel mirasın büyük ölçüde tahrip olmasına neden olmaktadır. Yeni savaşlarda ise kentte savaş, yerini kente karşı savaşa bırakmıştır. Kente karşı saldırılar kentkırım kavramını ortaya çıkarmıştır. İnsanı, kenti, toplumun kentle bütünleşmiş değerlerini ya da kentin heterojenitesini yok etmek amacıyla ortak mekânsallığı oluşturan binalara, kamusal alanlara ya da günlük yaşam alanlarına bilinçli saldırılması "kentin öldürülmesidir"⁷¹ ve "kentkırım"⁷² olarak tanımlanır. Savaş veya barış dönemlerinde yapıları ve kentsel mekânları birleştirmek ya da ötekileştirmek amacıyla sembolik bir şekilde yıkmak⁷³; büyük çaplı askeri operasyonlarla kentleri ötekine ait olandan izlerden temizlemek, bir arada yaşama kültürünü ve mimari çeşitliliği ortadan kaldırmak üzere sembolik yapılara ve kentsel alanlara saldırmak⁷⁴ üzere gerçekleştirilen eylemleri kapsar⁷⁵.

66 Mukherjee, "China-Tibet Relations from 1950 until 2008: the interaction between religion, nationalism, and reform."

67 Lily Kuo, "Revealed: new evidence of China's mission to raze the mosques of Xinjiang," *The Guardian* (<https://www.theguardian.com/world/2019/may/07/revealed-new-evidence-of-chinas-mission-to-raze-the-mosques-of-xinjiang>) 7 May 2019; Zainab Raza, "China's 'Political Re-Education' Camps of Xinjiang's Uyghur Muslims," *Asian Affairs* 50, no. 4 (2019), <https://doi.org/10.1080/03068374.2019.1672433>; Eva Xiao and Pak Yiu, "China disturbs even the Uighur dead in 'development' of Xinjiang," *The Japan Times* (<https://www.japantimes.co.jp/news/2019/10/11/asia-pacific/social-issues-asia-pacific/death-uyghurs-long-reach-china/>) 11 Oct 2019.

68 Ashworth, *War and the City*, 116; Alice Hills, "Continuity and discontinuity: the grammar of urban military operations," in *Cities, War and Terrorism: towards an urban geopolitics*, ed. S. Graham (Oxford: Blackwell Publishing, 2004), 231.

69 Lou Di Marco, "Attacking the heart and guts: urban operations through the ages," in *Block by Block: the challenges of urban operations*, ed. William G. Robertson and Lawrence A. Yates (Fort Leavenworth, Kansas: US Army Command and General Staff College Press, 2003); Ashworth, *War and the City*.

70 Michael Evans, "Lethal Genes: the urban military imperative and western strategy in the early twenty-first century," *Journal of Strategic Studies* 32, no. 4 (2009): 521.

71 Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, 160, 271.

72 Coward, *Urbicide: The Politics of Urban Destruction*.

73 Andrew Herscher, "Urbicide, Urbanism, and Urban Destruction in Kosovo," *Theory and Event* 10, no. 2 (2007), <https://doi.org/10.1353/tae.2007.0062>; Herscher, *Violence Taking Place: The Architecture of the Kosovo Conflict*.

74 Herscher, *Violence Taking Place: The Architecture of the Kosovo Conflict*; Martin Coward, "Urbicide Reconsidered," *Theory and Event* 10, no. 2 (2007); Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*.

75 Stephen Graham, "Lessons in Urbicide," *New Left Review*, no. 19 (2003).

Coward kent kırım düşüncesinin ardındaki doğal ve politik şiddeti değerlendirirken kentsel alanların yıkımının kendine özgü anlamının olduğunu; yapıların yıkımının soykırımın da ötesinde heterojen yapının varlığına ve farklılıkların bir arada bulunabilme olasılığına yapılan saldırı olduğunu söyler; bunu daha sonra homojen yeni bir yapının kurulmasının takip ettiğini belirtir⁷⁶. Araştırmacılara göre⁷⁷ kentkırım soykırımla farklı hedefleri olmasına rağmen birbiriyle ilişkilidir ve soykırımın bir parçası olarak görülmelidir. Aynı yıkım mantığı hâkimdir. Bu yüzden sosyal yapıları, tarihi, kültürel ve mimari değerleri bakımından çeşitli ve bir arada yaşama kültürüyle zengin kentler bilinçli bir stratejiyle hedef alınmaktadır. Kozmopolit, çoğulcu, etnik bakımdan karışık ve liberal kentler, etno-ulusalcı aşırıları tarafından toprak kazanmak ya da saf ırk ideolojilerini gerçekleştirmek üzere hedef alınmaktadır⁷⁸. Balkanlarda ortaya çıkan etnik-ulusalcı çatışmalarda etno-ulusalcı hedeflere ulaşmak üzere multi-etnik kent topluluklarının hedef alındığı Saraybosna, Mostar, Dubrovnik gibi kentler hedef alınmıştır.

Bosna-Hersek savaşında (1992-95) Boşnak Müslümanlara karşı soykırım/kültürel soykırım yürütülmüştür. Multi-etnik yapıya sahip kentlerde bu yapının bozulması ve homojen alanların oluşturulması amaçlanmıştır. Tarihi, kültürel, dini bütün sembollerin ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Saraybosna'da başta kent merkezi olmak üzere şehrin her bölgesine binlerce patlayıcı yağmıştır. Başçarşı gibi belli alanlar sistematik olarak hedef alınmış; kentin diğer alanları ise gelişi güzel bombalanmıştır. Gelişi güzel bombalama genellikle geceleri keskin nişancıların görüşünün olmadığı zamanlarda gerçekleşmiştir ve gece uyumaları engellenmiştir⁷⁹. İnsanlar gündüz sokaklarda keskin nişancılar tarafından vurulmuştur. Temel yaşam ihtiyaçlarını bile karşılama imkânı tanınmayarak dirençlerinin kırılması, kalabalık yerlerde bulunmanın tehlikeli olduğu ve saldırıya açık olduğu duygusunun güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Boşnaklarla birlikte yaşayan Sırp da hedef alınmıştır. Kamusal alanlara yönelik saldırıların Boşnak ya da Sırp ayrımı gözetilmeksizin gerçekleştirilmesi etnik grupların bir araya gelme ihtimalini ortadan kaldırmıştır. Toplumlar arasındaki güveni kırmak, nefret uyandırmak üzere kışkırtıcı eylemler gerçekleştirilmiştir. Okul, hastane, yönetim yapıları gibi çeşitli kamu yapıları, konutlar, köprü ve yollar, medya yapıları ve pazar meydanı gibi kamusal alanlar vurulmuştur. Devlet için önemli olan ya da toplum için kolektif bellek değeri taşıyan özel yapılar ve toplumsal alanlar bilinçli ve sistematik saldırılarla vurulmuştur. Kalabalık alanlara, ekmek kuyruklarına, pazar yerlerine yapılan saldırılar bilinçli olarak ve öldürme kastıyla gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla sadece bir etnik grubu ya da ona ait yapıları hedef almayan, bir arada yaşama olanaklarını ortadan kaldıracak kamusal mekânları hedef alan saldırılar gerçekleştirilmiştir. Saraybosna'nın ve kent sakinlerinin ortak kimliğini yansıtan ya da kentlilere ortak hizmet veren yapılara yönelik sembolik saldırılar olmuştur. Kentin tamamında multi-etnik yapıyı tanımlayabilecek mimari yapılar doğrudan hedef alınarak ağır hasar verilmiş ya da tamamen tahrip edilmiştir.

Oluşturulmaya çalışılan homojen yapı multi-etnik kentlerde belli bir etnik yapıya yönelik gerçekleştirilen saldırılarla olabileceği gibi bir topluluğun yerini değiştirmek biçiminde de olabilir.

76 Coward, *Urbicide: The Politics of Urban Destruction*, 39.

77 Coward, *Urbicide: The Politics of Urban Destruction*, 53; Martin Shaw, "New wars of the city: relationships of "urbicide" and "genocide";" in *Cities, War and Terrorism: towards an urban geopolitics*, ed. Stephen Graham (Oxford: Blackwell Publishing, 2004), 141.

78 Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, 160; Shaw, "New wars of the city: relationships of "urbicide" and "genocide";" 145.

79 M. Cherif Bassiouni, *Study of the Battle and Siege of Sarajevo* (1994), <https://phdn.org/archives/www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/VI-01.htm>.

II. Dünya Savaşı sırasında Nazilerin Varşova’da gerçekleştirdiği yıkım kentsel kültür mirasını ve kentte yaşayanları bilinçli yok etmenin; ardından da bir toplumun yerine başka bir toplumu getirmenin bir arada planlandığı kent kırım örneğidir⁸⁰. Başta Pazar Meydanı, St. John Katedrali ve kale olmak üzere yüzlerce yapı yok olmuş, onlarcası da hasar almıştır⁸¹. Ulusal kütüphane, arşivler ve müzeler yok edilmiş; yüzbinlerce insan katledilmiş veya kamplara gönderilmiştir⁸². Naziler Polonyalıların başkentini, yönetim merkezini, ulus aklını yok ederek; küçük bir Alman kenti kurmak üzere Nazi kent planlarıyla bazı planlar hazırlamışlardır⁸³.

İsrail 1967’den beri Batı Şeria’yı işgal etmekte ve teröristleri aramak gerekçesiyle buldozerler, helikopter ve jetlerle sistematik operasyonlar gerçekleştirmektedir. 2002-2004 yılları arasında işgal ettiği Nablus gibi yerleşimlerde kentsel alt ve üst yapıyı hedef almıştır. Su kaynakları, elektrik alt yapısı, yollar, konutlar, camiler, kervansaray, çarşılar gibi tarihi yapılar yok edilmiş; Filistin Devleti’ni kültürel ya da bürokratik olarak temsil eden semboller kasıtlı olarak tahrip edilmiştir⁸⁴. Filistin yerleşimleri İsrail için “kansere” hücreleri olarak görülmekte⁸⁵; kentsel alt ve üst yapısı yok edilerek Filistinlilerin işgal edilen toprakları terk etmesi hedeflenmektedir. Evleri yıkmanın, yerleşimleri yerle bir etmenin silahlardan, helikopterlerden daha etkili olduğu bilinmektedir⁸⁶. 1948 yılından itibaren yüzbinlerce Filistinli göç etmek zorunda kalmıştır. İsrail işgal edilen yerlere ise yasa dışı Yahudi yerleşimleri kurmaktadır⁸⁷. İsrail tarafından işgal edilen bölgelerde tarihi, kültürel ve dini alanlar yok edilmiş veya zarar görmüştür. İsrail’in 1949 tarihli yeşil hattı dahi takip etmeyen ve Batı Şeria’nın içine girerek Filistin topraklarını ilhak eden Batı Şeria duvarıyla kentsel alanları bozulmuş, etnik ve dini temizlik yapılmıştır. İsrail tarafından inşa edilen ve beton

80 Anthony M. Tung, *Preserving the World’s Great Cities: the destruction and renewal of the historic metropolis* (New York: Clarkson Potter, 2001).

81 Stanislaw Jankowski, “Warsaw: Destruction, Secret Town Planning, 1939-44, and Postwar Reconstruction,” in *Rebuilding Europe’s Bombed Cities*, ed. Jeffry M. Diefendorf (New York: Palgrave Macmillan 1990), 77-93.

82 Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, 128-30..

83 Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, 128.

84 Stephen Graham, “Constructing urbicide by bulldozer in the Occupied Territories,” in *Cities, War and Terrorism: towards an urban geopolitics*, ed. S. Graham (Oxford: Blackwell, 2004), 200; Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, 194-98.

85 Stephen Graham, “Bulldozers and Bombs: The Latest Palestinian Israeli Conflict as Asymmetric Urbicide,” *Antipode* 34, no. 4 (2002): 6.

86 Graham, “Bulldozers and Bombs: The Latest Palestinian Israeli Conflict as Asymmetric Urbicide,” 645.

87 UN, *Israel’s Settlements Have No Legal Validity, Constitute Flagrant Violation of International Law*, Security Council Reaffirms (2016), <https://www.un.org/press/en/2016/sc12657.doc.htm>.

duvarlardan, çitlerden, hendeklerden, dikenli tellerden oluşan ayırıcı duvar Batı Şeria ve Gazze'yi keserek insanları topraklarından ve tarihlerinden koparmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Savaşların ve silahlı çatışmaların çıkmaya devam edeceğini öngören Uluslararası İnsancıl Hukuk savaşların yapacağı yıkımı ve vereceği zararı minimize etmeyi hedefler. Silahlı çatışma durumlarında kültür mirasının yok edilmesi savaş suçu olarak tanımlanmıştır. Kültürel mirası oluşturan anıtlara, sanat eserlerine, ibadethanelere saldırılması, askeri amaçlarla kullanımı ya da intikam almak üzere yok edilmesi, yasa dışı yollardan ticaretinin yapılması yasaklanmaktadır. Kültürel mirasın korunması için hazırlanan uluslararası sözleşmelere rağmen kültür varlıkları ve kentler yeni savaşlarda doğrudan taktiksel araç ya da savaş aleti olarak görülmekte ve hedef olmaktadır. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde başlayan kültür varlıklarını ve kentleri hedef alma biçimlerindeki değişim süreci yeni bir aşamaya evrilmiştir. Genç devletlerde aynı coğrafi bölge içerisinde yaşayan farklı toplumlar için sınırlar yeniden şekillenmektedir. Görünür ya da görünmez olarak çizilen sınırlar içinde sosyal, politik, tarihi ve kültürel olarak önemli görülen somut ya da somut olmayan değerler hedef alınarak toplumların tarihsel ve fiziksel olarak varlıklarının ortadan kaldırılması, kimliklerine ve belleklerine dair izlerin silinmesi amaçlanmaktadır. Öte yandan ABD'nin ve İran'ın Silahlı Çatışma Durumunda Kültür Mirasının Korunması 1954 Lahey Konvansiyonu ve protokollerine taraf devletler olmalarına rağmen uluslararası hukuku görmezden gelerek kültür mirası üzerinden tehditler savurulması, devletler nezdinde de mirasın yeniden silahlaştırıldığını göstermektedir. Kültürel miras sadece yeni savaşların konusunu oluşturan devlet dışı aktörler için değil, uluslararası hukukun tarafı ve uygulayıcısı olan devletler için de silah olarak kullanılmaya devam etmektedir. Bu tehditler devlet dışı aktörler üzerinden yürütülen yeni savaşlarda olduğu gibi kimliğe ve belleğe yönelik saldırılarla bir devletin veya toplumun tarihsel ve fiziksel varlığına son verilebileceği mesajını barındırdığı çok açıktır.

Yeni savaşlar olarak tanımlanan çatışmalar ötekilerin savaşı olarak yeniden kavramsallaştırılabilir. Ötekilerin savaşında kentleri ve kültürel değerleri hedef alma düşüncesi yeni olmamakla birlikte kimlik ve bellek temelli yürütülmesi, çatışmalara mahiyeti bakımından yeni bir boyut kazandırmıştır. Kenti ya da kültür varlıklarını hedef alan saldırılarda eylemlerin amacı ya da tipi değişebilir fakat kimliğin çeşitli formlarından beslenen çatışmalar, çizilen fiziksel ya da zihinsel sınırlarla güç ve meşruiyet iddiasını pekiştirmek üzere gerçekleştirilmektedir. Kültürel miras ise yirminci yüzyılda olduğu gibi yirmi birinci yüzyılda da çatışan taraflar için düşmanı vurmada etkili ve şiddetli bir silah olarak görülmeye devam etmektedir.

Kaynakça

- Appadurai, Arjun. "The Globalization of Archaeology and Heritage." *The Journal of Social Archaeology* 1, no. 1 (2001): 5-49.
- Ashworth, Gregory J. *War and the City*. London/New York: Routledge, 1991.
- Ashworth, Gregory J., and John E. Tunbridge. *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Toronto: John Wiley & Sons, 1996.
- Bagnall, Nigel. *The Punic Wars: Rome, Carthage and the Struggle for the Mediterranean*. London: Pimlico, 1999.
- Baker, Heather D. " 'I Burnt, Razed (and) Destroyed Those Cities': The Assyrian Accounts of Deliberate Architectural Destruction." In *Architecture and Armed Conflict: The Politics of Destruction*, edited by JoAnne M. Mancini and Keith Bresnahan, 45-57. London: Routledge, 2015.

- Bassiouni, M. Cherif. *Study of the Battle and Siege of Sarajevo*. (1994). <https://phdn.org/archives/www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/VI-01.htm>.
- Bernbeck, Reinhard, and Susan Pollock. "Ayodhya, Archaeology, and Identity." *Current Anthropology* 37, no. 1 (1996): S138-S42. <http://www.jstor.org/stable/2744239>.
- Bevan, Robert. *The Destruction of Memory: Architecture at War*. London: Reaktion Books, 2016.
- Boylan, Patrick J. "The Concept of Cultural Protection in Times of Armed Conflict: From the Crusades to the New Millennium." In *Illicit Antiquities: The Theft of Culture and the Extinction of Archaeology*, edited by Neil Brodie and Kathryn Walker Tubb. One World Archaeology. London: Routledge, 2002.
- Bresnahan, Keith. "Remaking the Bastille: Architectural Destruction and Revolutionary Consciousness in France, 1789-94." In *Architecture and Armed Conflict: The Politics of Destruction*, edited by JoAnne M. Mancini and Keith Bresnahan, 58-71. London: Routledge, 2015.
- Clapson, Mark. *The Blitz Companion: Aerial Warfare, Civilians and the City since 1911*. London: University of Westminster Press, 2019.
- Coward, Martin. "Urbicide Reconsidered." *Theory and Event* 10, no. 2 (2007).
- . *Urbicide: The Politics of Urban Destruction*. New York: Routledge, 2009.
- Ehsani, Kaveh. "War and Resentment: Critical Reflections on the Legacies of the Iran-Iraq War." *Middle East Critique* 26, no. 1 (2017): 5-24.
- Evans, Michael. "Lethal Genes: The Urban Military Imperative and Western Strategy in the Early Twenty-First Century." *Journal of Strategic Studies* 32, no. 4 (2009): 515-52.
- Freedberg, David. *Iconoclasts and Their Motives*. Montclair, N.J.: Columbia University Academic Commons, 1985.
- Gamboni, Dario. *The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution*. London: Reaktion Books, 1997.
- Goldsworthy, Adrian. *The Fall of Carthage: The Punic Wars 265-146bc*. London: Cassel, 2003.
- Graham, Stephen. "Bulldozers and Bombs: The Latest Palestinian Israeli Conflict as Asymmetric Urbicide." *Antipode* 34, no. 4 (2002): 642-49.
- . "Constructing Urbicide by Bulldozer in the Occupied Territories." In *Cities, War and Terrorism: Towards an Urban Geopolitics*, edited by S. Graham, 192-213. Oxford: Blackwell, 2004.
- . "Lessons in Urbicide." *New Left Review*, no. 19 (2003): 63-77.
- Griswold, Charles L. *The Vietnam Veterans Memorial and the Washington Mall: Philosophical Thoughts on Political Iconography*. Critical Issues in Public Art: Content, Context, and Controversy. Edited by Harriet F. Senie and Sally Webster. New York: HarperCollins, 1993.
- Guha-Takurta, Tapati. "Archaeology and the Monument: An Embattled Site of History and Memory in Contemporary India." In *Monuments and Memory, Made and Unmade*, edited by Robert S. Nelson and Margaret Olin, 233-57: University of Chicago Press, 2003.
- Herscher, Andrew. "Urbicide, Urbanism, and Urban Destruction in Kosovo." *Theory and Event* 10, no. 2 (2007). <https://doi.org/10.1353/tae.2007.0062>.
- . *Violence Taking Place: The Architecture of the Kosovo Conflict*. Stanford, California: Stanford University Press, 2010.
- Hills, Alice. "Continuity and Discontinuity: The Grammar of Urban Military Operations." In *Cities, War and Terrorism: Towards an Urban Geopolitics*, edited by S. Graham, 231-46. Oxford: Blackwell Publishing, 2004.
- Islam, Arshad. "The Backlash in Delhi: British Treatment of the Mughal Royal Family Following the Indian "Sepoy Mutiny" of 1857." *Journal of Muslim Minority Affairs* 31, no. 2 (June

- 2011): 197-215.
- Jankowski, Stanislaw. "Warsaw: Destruction, Secret Town Planning, 1939-44, and Postwar Reconstruction." In *Rebuilding Europe's Bombed Cities*, edited by Jeffry M. Diefendorf, 77-94. New York: Palgrave Macmillan 1990.
- Kaldor, Mary. *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*. Stanford: Stanford University Press, 2012.
- Kelsen, Hans. *Principles of International Law*. New Jersey: The Lawbook Exchange, 2003.
- Knuth, Rebecca. *Burning Books and Levelling Libraries: Extremist Violence and Cultural Destruction*. Westport: Praeger, 2006.
- Kramer, Alan. *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*. New York: Oxford University Press, 2007.
- Kramer, Alan, and John Horne. *German Atrocities 1914: A History of Denial.*: Yale University Press, 2001.
- Kuo, Lily. "Revealed: New Evidence of China's Mission to Raze the Mosques of Xinjiang." *The Guardian* (<https://www.theguardian.com/world/2019/may/07/revealed-new-evidence-of-chinas-mission-to-raze-the-mosques-of-xinjiang>), 7 May 2019.
- Lambourne, Nicola. *War Damage in Western Europe: The Destruction of Historic Monuments During the Second World War*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001.
- Levy, Jack S., and William R. Thompson. *The Arc of War: Origins, Escalation, and Transformation*. Chicago-London: The University of Chicago Press, 2011.
- . *Causes of War*. Wiley-Blackwell, 2010.
- Lieber, Francis. "Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field." In *General Orders No: 100: The Lieber Code*, edited by U.S War Department/Section II/Art. 35-36, https://avalon.law.yale.edu/19th_century/lieber.asp, 1863.
- Lowenthal, David. "Identity, Heritage, and History." In *Commemorations: The Politics of National Identity*, edited by John R. Gillis. Princeton: Princeton University Press, 1994.
- Marco, Lou Di. "Attacking the Heart and Guts: Urban Operations through the Ages." In *Block by Block: The Challenges of Urban Operations*, edited by William G. Robertson and Lawrence A. Yates, 1-28. Fort Leavenworth, Kansas: US Army Command and General Staff College Press, 2003.
- Massey, Doreen. "A Global Sense of Place." *Marxism Today* (1991): 24-29. <http://www.unz.org/Pub/MarxismToday-1991jun-00024>.
- McNeill, W. H. *Dünya Tarihi*. Translated by A. Şenel. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2002.
- Mukherjee, Kunal. "China-Tibet Relations from 1950 Until 2008: The Interaction between Religion, Nationalism, and Reform." *Korean Journal of Defense Analysis* 22, no. 4 (2010): 467-83.
- Mumford, Andrew. "Proxy Warfare and the Future of Conflict." *The RUSI Journal* 158, no. 2 (2013/04/01 2013): 40-46.
- Münkler, Herfried. *Yeni Savaşlar*. Translated by Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2010.
- Nahlik, Stanislaw E. "Protection of Cultural Property." In *International Dimensions of Humanitarian Law*, 203-15. Paris: UNESCO: UNESCO, 1988.
- Nochlin, Linda. *The Body in Pieces: The Fragment as a Metaphor of Modernity*. London: Thames & Hudson, 1994.
- Noyes, James. *The Politics of Iconoclasm: Religion, Violence and the Culture of Image-Breaking in Christianity and Islam*. New York: I.B Tauris, 2013.
- Phillips, Christopher, and Morten Valbjørn. "'What Is in a Name?': The Role of (Different) Identities in the Multiple Proxy Wars in Syria." *Small Wars & Insurgencies* 29, no. 3

- (2018/05/04 2018): 414-33.
- Rajagopalan, Mrinalini. "1932: Jama Masjid." In *Building Histories : The Archival and Affective Lives of Five Monuments in Modern Delhi*, 87-118. Chicago ; London: The University of Chicago Press, 2016.
- Raza, Zainab. "China's 'Political Re-Education' Camps of Xinjiang's Uyghur Muslims." *Asian Affairs* 50, no. 4 (2019): 488-501. <https://doi.org/10.1080/03068374.2019.1672433>.
- Rothfield, Lawrence. *Antiquities under Siege: Cultural Heritage Protection after the Iraq War*. Lanham: AltaMira Press, 2008.
- Ryden, Kent C. *Mapping the Invisible Landscape: Folklore, Writing, and the Sense of Place*. Iowa City: University of Iowa Press, 1993.
- Schildgen, Brenda Deen. *Heritage or Heresy: Preservation and Destruction of Religious Art and Architecture in Europe*. New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- Schwenkel, Christina. "Architecture and Dwelling in the 'War of Destruction' in Vietnam." In *Architecture and Armed Conflict: The Politics of Destruction*, edited by JoAnne M. Mancini and Keith Bresnahan, 11-26. London: Routledge, 2015.
- Shaw, Martin. "New Wars of the City: Relationships of "Urbicide" and "Genocide"." In *Cities, War and Terrorism: Towards an Urban Geopolitics*, edited by Stephen Graham, 141-53. Oxford: Blackwell Publishing, 2004.
- Sørensen, Marie Louise Stig, and Dacia Viejo-Rose. "Introduction: The Impact of Conflict on Cultural Heritage: A Biographical Lens." In *War and Cultural Heritage: Biographies of Place*, edited by Marie Louise Stig Sørensen and Dacia Viejo-Rose, 1-17. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Stanley-Price, Nicholas. "The Thread of Continuity: Cultural Heritage in Post-War Recovery." Paper presented at the Cultural Heritage in Postwar Recovery, Rome, 2005.
- Tejjeler, René. "Preserving Cultural Heritage in Times of Conflict." In *Preservation Management for Libraries, Archives and Museums*, edited by G. Gorman and S. Shep, 133-65: Facet, 2006.
- Toman, Jiri. *The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*. Aldershot/Paris: Dartmouth/UNESCO, 1996.
- Tung, Anthony M. *Preserving the World's Great Cities: The Destruction and Renewal of the Historic Metropolis*. New York: Clarkson Potter, 2001.
- UN. *Israel's Settlements Have No Legal Validity, Constitute Flagrant Violation of International Law, Security Council Reaffirms*. (2016). <https://www.un.org/press/en/2016/sc12657.doc.htm>.
- Viejo-Rose, Dacia. "Conflict and the Deliberate Destruction of Cultural Heritage." In *Conflicts and Tensions* edited by H. A. Isar, 102-18. London: Sage Publications, 2008.
- Wallace, Iain, and David B Knight. "Societies in Space and Place." In *Earthly Goods: Environmental Change and Social Justice*, edited by Fen Osler Hampson and Judith Reppy, 75-95. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1996.
- Weinstein, Jeremy. *Inside Rebellion: The Politics of Insurgent Violence*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- White, Cheryl, and Thomas Livoti. "Preserving Cultural Heritage in Time of Conflict: A Tool for Counterinsurgency." In *Cultural Heritage in the Crosshairs: Protecting Cultural Property During Conflict*, edited by Joris D. Kila and James A. Zeidler, 195-218. Leiden/Boston: Brill, 2013.
- Wright, Quincy. "Francis Lieber's Code for Land Warfare." In *The Vietnam War and International Law (4 Vols) 1968-1976*, edited by R.A. Falk, 30-109. Princeton, N.J: Princeton University Press, 1971.